

ISSN 2077-5105

(print)

ISSN 2079-1771

(on-line)

Український соціологічний журнал
Украинский социологический журнал
Ukrainian Sociological Journal **Випуск 24**
2020

Наукове та інформаційне видання

Заснований 2008 року

Український соціологічний журнал

Наукове, інформаційне видання
Заснований 2008 року

Випуск 24 (2020)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 19 від 28 грудня 2020 року)
Засновники журналу:
Соціологічна асоціація України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Головний редактор – Балакірева О. М. – канд. соціол. наук, доцентка, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ);

Заступник головного редактора – Сокурянська Л. Г. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Відповідальний секретар – Остроухова А. С. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Редакційна колегія:

Бакіров В. С. – д-р соціол. наук, професор, академік НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
Батаєва К. В. – д-р філос. наук, доцентка, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»;
Воннер К. – PhD з культурної антропології, професор антропології та досліджень у сфері релігії, Державний університет Пенсильванії, США;
Герпфер К. – д-р політ. наук, професор, Королівський коледж (Університет Абердіна), Великобританія;
Демків О. Б. – канд. соціол. наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка;
Джентіле М. – PhD, професор, факультет соціальних наук, Університет Осло, Норвегія;
Сальнікова С. А. – канд. соціол. наук, доцентка, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки;
Корпорович Л. – д-р соціол. наук, професор, Ягеллонський університет, Польща;
Мурадян О. С. – канд. соціол. наук, доцент кафедри політичної соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
Партицькі С. – професор соціології, Люблінський католицький університет імені Іоанна Павла II;
Філліпс С. – д-р філос. наук, професор антропології, Університет Індіани, США;
Хижняк Л. М. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
Черниш Н. Й. – д-р соціол. наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Редакційна рада випуску:

О. Балакірева (Київ), Н. Варга (Ужгород), В. Ворона (Київ), М. Гоманюк (Херсон), А. Горбачик (Київ), Е. Гугнін (Запоріжжя), О. Дейнеко (Харків), Л. Дудко (Черкаси), В. Євтух (Київ), О. Кириленко (Рівне), Н. Коваліско (Львів), І. Кононов (Старобільськ), В. Кривошеїн (Дніпро), Р. Куртсейтов (Сімферополь), О. Лісеєнко (Одеса), Л. Ляпіна (Миколаїв), О. Максимович (Івано-Франківськ), К. Михайльова (Харків), В. Паніотто (Київ), В. Пержун (Чернівці), С. Романенко (Одеса), І. Рущенко (Харків), С. Сальнікова (Луцьк), С. Хобта (Старобільськ), О. Ходус (Дніпро), Н. Цимбалюк (Київ), А. Шатохін (Умань), С. Щудло (Дрогобич).

Зв'язок з редакцією:

УКРАЇНА, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6; телефон (+38-057) 707-53-89,
(+38-057) 707-54-90; факс (+38-057) 714-14-08; e-mail: socioedition@karazin.ua;
сторінка журналу на сайті Соціологічної асоціації України:
<http://sau.in.ua/magazine/ukrayinskyj-socziologichnyj-zhurnal/>
<https://periodicals.karazin.ua/usocjour>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №15098-3670Р від 05.03.2009

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Ukrainian Sociological Journal

Scientific and informational journal
Founded 2008.

Issue 24 (2020)

Published by the decision of the Academic council
of V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol № 19 dated 28 December 2020)

The founders of the journal:
Sociological Association of Ukraine
V. N. Karazin Kharkiv National University

Chief Editor – Balakireva O. – PhD in Sociology (Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine);

Assistant Editor – Sokurianska L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University).

Technical Secretary – Ostroukhova A. – V. N. Karazin Kharkiv National University

Editorial Board:

Bakirov V. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, (V. N. Karazin Kharkiv National University);

Bataeva E. – Doctor of Philosophy Science, Associate Professor (Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy»);

Chernysh N. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (Ivan Franko National University of Lviv);
Demkiv O – PhD in Sociology, Associate Professor (Ivan Franko National University of Lviv);

Gentile M. – PhD, Professor, Faculty of Social Sciences (University of Oslo);

Haerpfel C. – Professor Emeritus, University of Aberdeen, UK; Professor of Sociology, United Arab Emirates University; Director, Institute for Comparative Survey Research «Eurasia Barometer»; President, World Values Survey Association; Research Professor of Politics and International Relations, University of Vienna, Austria;

Khyzhniak L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University);

Korporowicz L. – PhD, Professor of Sociology, Institute of Intercultural Studies (Jagiellonian University in Krakow, Poland);

Muradyan O. – Candidate of Science in Sociology (PhD), Senior Lecture (V. N. Karazin Kharkiv National University);

Partycki S. – Full Professor of Sociology (The John Paul II Catholic University of Lublin);

Phillips S. – PhD, Professor of Anthropology (Russian and East European Institute, Indiana University, USA);

Salnikova S – PhD of Sociology, Associate Professor (Lesya Ukrainka Eastern European National University);

Wanner C. – PhD of Cultural Anthropology, Professor of History, Anthropology and Religious Studies (The Pennsylvania State University).

Editorial Board of issue:

O. Balakireva (Kyiv), M. Homanyuk (Kherson), A. Horbachyk (Kyiv), E. Gugin (Zaporizhzhia), A. Deineko (Kharkiv), L. Dudko (Cherkasy), V. Evtukh (Kyiv), S. Khobta (Starobilsk), O. Khodus (Dnipro), I. Kononov (Starobilsk), N. Kovalisko (Lviv), V. Kryvoshein (Dnipro), R. Kurtseitov (Simferopol), O. Kyrylenko (Rivne), L. Liapina (Mykolaiv), H. Liseyenko (Odesa), O. Maksymovych (Ivano-Frankivsk), K. Mykhailova (Kharkiv), V. Paniotto (Kyiv), V. Perzhun (Chernivtsi), S. Romanenko (Odesa), I. Rushchenko (Kharkiv), N. Tsimbaliuk (Kyiv), S. Salnikova (Lutsk), A. Shatokhin (Uman), S. Shchudlo (Drohobych), N. Varga (Uzhhorod), V. Vorona (Kyiv).

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine
phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;
e-mail: socioedition@karazin.ua
<https://periodicals.karazin.ua/usocjour/index>
<http://sau.in.ua/magazine/ukrayinskyj-socziologichnyj-zhurnal/>

The Peer-reviewed Journal.

Registration license KB № 15098-3670P issued 05.03.2009.

ЗМІСТ

Віль Бакіров (Харків) Університетські культурні практики: проблеми евалюації.....	7
Роман Борисов (Харків) Макс Вебер і сучасність: модернізація, раціоналізація, легітимація.....	14
Наталія Черниш (Львів), Тетяна Лукеря (Львів) Ідеологія у фокусі критичного дискурс-аналізу Н. Феркло.....	23
Олександр Голюков (Харків), Владислав Тягло (Харків) Виробництво простору та експлуатація уваги: погляд (із) постструктуралізму.....	36
Вадим Ніколенко (Дніпро) Соціально відповідальний бізнес як вимога часу: індивідуальний та організаційний виміри.....	46
Валерій Ніколаєвський (Харків), Вікторія Омельченко (Харків), Олена Бакаленко (Харків) Інтелектуальна власність: теоретичний та емпіричний аналіз.....	57
■ Олександр Зубарєв (Харків), Юлія Сорока (Харків), Олена Ситник (Харків) «Казка про рибака й рибку», або феноменологія мрій підліткової молоді.....	69
■ Вимоги до публікацій.....	81

CONTENTS

Vil Bakirov (<i>Kharkiv</i>) University Cultural Activity: Evaluation Necessity.....	7
Roman Borysov (<i>Kharkiv</i>) Max Weber and Modernity: modernization, rationalization, legitimation.....	14
Nataliya Chernysh (<i>Lviv</i>), Tetyana Lukeria (<i>Lviv</i>) Ideology in the Focus of Critical Discourse Analysis N. Fairclough.....	23
Alexander Golikov (<i>Kharkiv</i>), Vladislav Tyaglo (<i>Kharkiv</i>) The production of space and the exploitation of attention: a view from/of poststructuralism.....	36
Vadym Nikolenko (<i>Dnipro</i>) Socially Responsible Business as a Requirement of Time: Individual and Organizational Dimension.....	46
Valeriy Nikolayevskyy (<i>Kharkiv</i>), Viktorii Omelchenko (<i>Kharkiv</i>), Olena Bakalenko (<i>Kharkiv</i>) Intellectual Property: Theorizing and Empirical Analysis.....	57
Oleksandr Zubarev (<i>Kharkiv</i>), Iuliia Soroka (<i>Kharkiv</i>), Olena Sytnik (<i>Kharkiv</i>) «A Tale about a Fisherman and a Fish», or Phenomenology of the Dreams of Teenage Youth.....	69
The Requirements to the Publication.....	81

СОДЕРЖАНИЕ

Виль Бакиров (Харьков) Университетские культурные практики: проблемы евалюации	7
Роман Борисов (Харьков) Макс Вебер и современность: модернизация, рационализация, легитимация.....	14
Наталья Черниш (Львов), Татьяна Лукеря (Львов) Идеология в фокусе критического дискурс-анализа Н. Фэркло.....	23
Александр Голиков (Харьков), Владислав Тягло (Харьков) Производство пространства и эксплуатация внимания: взгляд (из) постструктурализма.....	36
Вадим Николенко (Днепр) Социально ответственный бизнес как требование времени: индивидуальное и организационное измерение.....	46
Валерий Николаевский (Харьков), Виктория Омельченко (Харьков), Елена Бакаленко (Харьков) Интеллектуальная собственность: теоретический и эмпирический анализ.....	57
■ Александр Зубарев (Харьков), Юлия Сорока (Харьков), Елена Сытник (Харьков) «Сказка о рыбаке и рыбке», или феноменология мечт подростковой молодежи.....	69
■ Требования к публикациям.....	81

UNIVERSITY CULTURAL ACTIVITY: EVALUATION NECESSITY

Vil Bakirov

Doctor of Sciences in Sociology, Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine and Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Acting Head of Department of Applied Sociology and Social Communication,

President of V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, e-mail: bakirov.vil@gmail.com,

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

The article analyzes the problems of evaluation of cultural activity of modern classical universities. It is emphasized that in the postmodern world this activity requires a triune symbiosis of science, education and culture, which should mutually enrich each other, i.e. it is proved that a new paradigm of university life is needed. The example of the activity of V. N. Karazin Kharkiv National University demonstrates how the desire of a modern university to be not only a center of knowledge and professional education, but also a center of active creative cultural practices is manifested. It is noted that such practices are very diverse, that they differ in their focus, objectives and forms of work. It turns out that due to such diversity there is a need to subordinate these practices to the main goal and determine an integrated assessment of their effectiveness, development and improvement. It is demonstrated that the latest model of evaluation as an interactive, communicative, self-corrected process of evaluating the classical university cultural activities is best suited for the development of the university as a cultural hub. This model is described as contributing to a deeper and more systematic understanding and development of such activities. In this sense, evaluation is seen not so much as a tool for evaluating activities, but as a tool for its development and improvement in changing conditions, i.e. in emergent social contexts. It is argued that in the evaluatory process, in addition to communication, research methods to study and analyze the opinions, positions, proposals, critiques of all actors and beneficiaries of the cultural project should be actively used. As such, sociological surveys, expert assessments, focused group interviews are provided, which provide valuable information about the real state of the project, its strengths and weaknesses, current issues. Conclusions about the status of evaluation in modern educational practices are formulated. Potential directions of further researches of evaluative practices in educational contexts are described.

Keywords: universities, cultural practices, communication, evaluation.

Formulation of the problem. The problematic situation that determines the relevance of this article is that in the modern world universities, often claiming the status of a classical one, do not always correspond to the characteristics and criteria of such a status. An authentic university should be considered not only as a place for the production of scientific knowledge, the creation of new technologies

and the training of specialists on this basis. The university should also be a space for the storage and enrichment of spiritual values, be the center of intensive cultural activity.

This aspect of the university mission has increasingly receded into the background in recent years. The massification and commercialization of university education contributes to the positioning of the university

as a service organization offering “educational services” that are on a par with other services available on the market.

Such a changed environment for the existence of classical universities poses new tasks for them and throws up new challenges, one of which is a constant reflection of their own position and their own activities in such a highly competitive market. A possible tool for such reflection is evaluation, the identification of the possibilities of which in relation to the cultural activity of the university (on the example of V.N. Karazin Kharkiv National University) has become the *goal* of our work.

Main material

And yet, let us designate a different view of the modern purpose of the university, its functions in the modern world.

The long history of classical universities has shown that higher education requires an organic connection with a systematic search for scientific truth. And, on the contrary, science cannot develop and solve its problems in isolation from education, from the mutually enriching intellectual communication of scientists and students. On this foundation the “Humboldt University” was built, which played a huge role in the formation of the modern world as we see it. However, culture both conceptually and practically dropped out of this dual interaction. Today, however, the relationship between classical universities and culture must be built in a different format [1].

The culture in post-modern world is marked by vast pluralism and fragmentation, growing axiological relativism, erosion of once stable criteria of morality and aesthetic perfection.

Therefore, authentic universities have to take responsibility not only for the fate of science and education but also for spiritual, moral and cultural development of their students and societies in general. They have to oppose cultural entropy. That fact stipulates the necessity for a tripartite symbiosis of science, education and culture as three mutually enriching and mutually impregnating creative sources, that are essential for a new paradigm of university life.

In line with this paradigm, Karazin University is striving to build up a single space of cognitive, educational and cultural activities. We have made an attempt to transform the university into the center of scientific cognition and professional education, but also into the

center of active creative and cultural practices. It became possible on the basis of extensive and multifaceted cultural infrastructure with the Museum and Exhibition Complex at its center.

It may seem that today, at the time of dominating computer technologies and mediaculture, university museums become absolutely excessive. We hold another opinion.

Firstly, at the time of “mass university”, tens of thousands of students, schoolchildren, attendants of particular programs are involved in the educational process within one educational establishment. Together, they make a big and self-sufficient audience of museum pedagogy.

Secondly, modern technologies themselves allow to transform museums into innovation centers combining in a genuine form education, science and culture as well as providing for the inheritance of cultural traditions and stimulating different forms of cultural creation.

Museum and Exhibition Complex of Karazin University consists of University History Museum, Museum of Nature, Museum of Archeology, Museum of Astronomy, Center of Modern Art “YermilovCenter”, Henryk Siemiradzki Art Gallery, Interactive Educational center “LandauCenter” as well as exhibition premises of Central Scientific Library.

University History Museum is nearly 50 years old. Its collections include about 20 thousand exhibits. The Museum is very active in virtual space; it has its own Facebook and Instagram pages whose information is updated on a practically daily basis.

Karazin University’s Museum of Nature, one of the oldest museums in Europe, is more than 2 hundred years old. Its collection amounts to more than 25 thousand exhibits. In the period between 2011 and 2020, more than 250 thousand visitors attended the Museum.

Museum of Archeology’s collection was started in 1907 and has been replenished on a regular basis since then. Today, it amounts up to 300 thousand artifacts.

Museum of Astronomy. The Museum gathered a vast collection of instruments and documents reflecting more than 200 years of astronomical research at Karazin University. The Museum provides a lot of activities for students and schoolchildren from Kharkiv and other Ukrainian cities helping them discover the mysteries of the Universe.

In addition to Museums, the University has a number of educational and exhibition centers and galleries. University Center of Modern Art “YermilovCenter” is a leading arts institution specializing in contemporary art. In addition to its exhibitions, the Center hosts quite a lot of cultural and educational events of different kinds dedicated to the history of avant-garde arts and design – master-classes, lectures, discussions, conferences, performances and film screening.

At the end of 2015, Henryk Siemiradzki Art Gallery was inaugurated. It bears the name of Henryk Siemiradzki – an outstanding artist and graduate of Kharkiv University who is known as the “last classic of the academic tradition”. The Gallery’s agenda also features film screenings, meetings with artists and talent nights.

Karazin University’s cultural infrastructure also includes Interactive Educational center “LandauCenter” whose aim is to popularize science and stimulate the revival of interest in science, especially among young people.

Central Scientific Library plays an important role in the cultural life of the University. Its exhibition spaces and reading halls are used for as many as 200 annual book reviews together with other types of events, such as exhibitions and presentations of new publications, literary works among them.

The University has a number of venues that are used for education together with leisure and recreation. Among them there is “Karazin Student Hall”. The Hall is used for trainings, workshops, master-classes, competitions, exhibitions, festivals and meetings with famous people.

Promoting intercultural communication and fostering the ideas of multiculturalism is another important area of the University’s cultural activities. Karazin University “Code of Values” states that “The University is open to intercultural dialogue, free exchange of information, publicity of scientific discussions, tolerant interaction with different groups, expansion of international scientific, educational and cultural cooperation” [2].

Almost 4,5 thousand foreign students from 93 countries study at the University. That is why, forming the culture of interethnic communication, cultivating tolerance towards representatives of other cultural traditions and maximal involving foreign students into the

cultural life of the University acquire supreme importance [3].

With the purpose of promoting the ideas of intercultural communication, the University hosts a number of international centers such as Confucius Institute, Ukrainian-Arab Academic Center, Ukrainian-African Academic Center, Ukrainian-Israeli Academic Center, Ukrainian-Indian Academic Center, Ukrainian-Italian Academic Center, Ukrainian-German Academic Center, Ukrainian-Polish Academic Center of Science and Culture, Ukrainian-Turkish Center, Ukrainian-Francophone Academic Center, etc. In addition to their academic functions, these centers organize all kinds of cultural events and help foreign students learn new cultural traditions.

We paid so much attention to the description of numerous cultural practices in order to demonstrate how varied they are in their functions, tasks and forms. At the same time, we feel the necessity to overcome this fragmentation, to subjugate different cultural practices to a single purpose, to evaluate their efficiency and to give prospects of their evolution and improvement.

The most suitable tool for solving these problems is evaluation. The history of evaluation as a special research practice goes back about a hundred years. Evaluation studies are used in democratic social systems, where free critical reflection is possible about projects being implemented in various spheres of public activity. One of the shortest definitions of evaluation belongs to H. Simons: «Evaluation is an invitation to development» [4]. This definition emphasizes two most important features of evaluation: a) voluntariness of participation, unacceptability of coercion; b) development, dynamics, interactivity and prospectiveness, which entails an element of socialization [5, 6]. Evaluation has gone through several phases of its evolution and its corresponding comprehension. Today, the emphasis is on the fourth generation of evaluation practices. From measurement, description, judgment, the evaluation came to a process based on the deep involvement of both the beneficiaries and all actors involved in the project (program) [7].

With regard to the cultural activity of the university, the most effective is the model of developmental evaluation proposed by M.Q. Patton [8, 9] and interpreted in relation to education by S. Jaskula [10, 11, 12]. In Ukrainian sociology, the same problems are

raised by a number of researchers, in particular, by V. Evtukh, M. Sachok, S. Zdragat and others [13; 14; 15].

Evaluation is a necessary instrument of integrating cultural activity within a university. Indeed, by allocating human, material and financial resources for the development of different components of cultural infrastructure we pursue the main task – to ensure university's integration into a new triune paradigm of mutual enrichment of science, education and culture.

We can register the number of exhibitions, excursions and other events, the number of visitors and participants of different cultural venues, but these calculations do not provide a possibility to evaluate the integral efficiency of all the subjects of cultural activity, to see the prospects and ways of its improvement, its conformity with the fundamental values of university way of living.

It is obvious, that in case of designing the project of a university as a cultural hub, we should apply the newest model of evaluation – as interactive, communicative, self-correcting process of evaluating activity that contributes to its deeper and more systemic comprehension and development.

This kind of process implies, first of all, active communication of all the different and relatively autonomous subjects of a university's cultural life, joint discussion of its essence, tasks and values. Besides, it requires systematic cooperation with potential beneficiaries of cultural activities, students in the first place. For this purpose, it is necessary to create permanent communicative spaces of "discourse, dialogue and negotiation" [8] where evaluation communication can be continuous and democratic which implies equal participation of all the involved parties in the process of determining its advantages and disadvantages, its axiological interpretation and in the search for the most efficient forms of interaction and collaboration as well as in producing managerial solutions.

In this case, evaluation appears not as an instrument of estimation this activity, but as an instrument of its progress and improvement in the ever-changing social context. To decide this issue evaluation process should actively involve research methods of analyzing opinions, positions, proposals and criticism from all the actors and beneficiaries of a particular

cultural project. These methods include public opinion polls, expert estimations, focus group interviews that allow to obtain valuable information as to the project's real state, its strong and weak sides, its pressing problems.

There is no doubt that general principles cannot substitute specific evaluation techniques that are vast and varied and depend on the character of the actors' occupations, their potential and other relevant factors. That is why, we need a thorough and professional design of an evaluation program that would take into account its specific organizational forms and research tasks.

Conclusions

Thus, a modern university, in search of opportunities to comply with the status of a classical one, differentiates its activities, paying more and more attention to various cultural activities and institutions, involving an increasing number of various actors and beneficiaries. However, the complication of these types of activities, as well as the complication of the environment for their implementation, leads to an exacerbation of the need for a scientifically grounded and multifaceted process of (self)assessment and reflection. Evaluation can become one of the most significant tools for such practices, the best practices for which are already available in educational institutions and are in the phase of rapid growth. Universities that ignore these opportunities run the risk of falling behind in the increasingly competitive educational market. The exponential dynamics of social changes, their rapidity and unpredictability will require universities to make independent efforts to monitor the environment, take into account its modification and their own responses to these challenges.

That is why the topic of evolution in education, as well as its possibilities in the analysis and development of cultural activities of the university, needs further development on the part of sociologists. Possible stakeholders and rules of competition in the educational services market, the experience of universities in different countries and different profiles in adapting to new challenges and the results of the implementation of various cultural and educational programs - all this can be an object of evaluation actions, and, accordingly, an object of further sociological analysis of such actions.

Bibliography

1. Бакіров В., Посохов С. Класичний університет як культурний хаб // *Universitates*, 2020. № 1. С. 54-69.
2. Кодекс цінностей Каразинського університету. URL: <http://www.univer.kharkov.ua/docs/work/kodeks.pdf>
3. Bakirov V. University as the Space of Intercultural Communication // *Jagiellonian Ideas Towards Challenges of Modern Times*. Editors Leszek Korporowicz, Sylwia Jaskula, Malgozata Stefanovic, Pawel Plichta. Krakov: Jagiellonian Library, 2017.
4. Simons H. *Getting to Know School in a Democracy. The Politics and Process of Evaluation*. London: Falmer Press, 1987. P. 2
5. Korporowicz L. Interakcyjna misja ewaluacji // *Ewaluacja w nadzorze pedagogicznym. Konteksty* / red. Mazurkiewicz G. Krakow: WUJ, 2010. S. 29-40.
6. Korporowicz L. Interactive aspects of evaluation process: between analysis and animation of social change // *Evaluation in the Making. Contexts and Methods* / Edited by Haber A., Szalaj M. Warszawa: Polish Agency for Enterprise Development, 2009. P. 59
7. Jaskula S. *Ewaluacja społeczna w edukacji*. Krakow: Impuls. 2018. S. 14.
8. Patton M.Q. *Creative Evaluation*. London, Sage, 1981.
9. Patton M.Q. *Developmental Evaluation: Applying Complexity Concepts to Enhance Innovation and Use*. Guilford Press. New York. 2010.
10. Jaskula S. Zastosowania ewaluacji educacyjnej. Trzy rodzaje koncentracji // *Kwartalnik Pedagogiczny*, 2015. №4(238). S. 56-67.
11. Jaskula S. Społeczne funkcje ewaluacji w środowisku akademickim // *Społeczne funkcje uniwersytetu w czasach dynamicznych zmian*. Warszawa. 2017.
12. Jaskula S. *Ewaluacja refleksyjna w badaniach pedagogicznych* // *Ku zycju wartoscjowemu. Idee-koncepcje-praktyki*. t.2. Impuls. Krakow. 2018
13. Євтух В.Б. Діяльність наукових шкіл у контексті евалюаційних парадигм *Евалюація: наукові, освітні, соціальні проекти* / под ред.: В. Євтух, Л. Корпоровіч, М. Руїсс, Л. Рутка. Київ: СЕБЕБР, 2020. Вип. 4. С. 11-28. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/30810>
14. Сачок М. Становлення евалюації соціальних програм як галузі професійних досліджень та діяльності // *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. Вип. 57. С. 27-32. URL: <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2013/57/6.pdf>
15. Здрагат С. Евалюація як система інноваційного підвищення якості освіти у соціологічній перспективі // *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2015. Випуск 9. С. 187-194. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/view/1449>

References

1. Bakirov, V. and Posokhov S. (2020) "Classical university as a cultural hub" *Universitates*. № 1. pp. 54-69 [in Ukrainian]
2. Karazin University Code of Values [online]. Available at <http://www.univer.kharkov.ua/docs/work/kodeks.pdf> [in Ukrainian]
3. Bakirov, V. (2017) "University as the Space of Intercultural Communication" *Jagiellonian Ideas Towards Challenges of Modern Times* in Korporowicz, L., Jaskula, S., Stefanovic, M., Plichta, P. (eds.) Krakov: Jagiellonian Library
4. Simons, H. (1987) *Getting to Know School in a Democracy. The Politics and Process of Evaluation*. London: Falmer Press. P. 2.
5. Korporowicz, L. (2010) "Interactive evaluation mission". *Evaluation in pedagogical supervision. Contexts*. Mazurkiewicz, G. (ed.), Krakow: WUJ. Pp. 29-40 [in Polish]
6. Korporowicz, L. (2009) "Interactive aspects of evaluation process: between analysis and animation of social change" *Evaluation in the Making. Contexts and Methods*. in Haber A. and Szalaj M. (eds.) Warszawa: Polish Agency for Enterprise Development P. 59
7. Jaskula, S. (2018). *Social evaluation in education*. Krakow: Impulse. S. 14 [in Polish]
8. Patton, M.Q. (1981) *Creative Evaluation*. London, Sage.
9. Patton, M.Q. (2010) *Developmental Evaluation: Applying Complexity Concepts to Enhance Innovation and Use*. New York: Guilford Press
10. Jaskula, S. (2015) "Applications of Educational Evaluation. Three Types of Concentration" *Education Research Quarterly*. 4(238). Pp. 56-67 [in Polish]
11. Jaskula, S. (2017) "Social functions of evaluation in academic environment" *Social functions of the university in times of dynamic change*. Warsaw [in Polish]
12. Jaskula S. (2018). "Reflective evaluation in pedagogical research" *Towards a worthwhile life. Ideas-concepts-practices*. V.2. Krakow: Impulse [in Polish]
13. Yevtukh, V. (2020) 'Activity of scientific schools in the context of evaluation's paradigms' *Evaluation: scientific, educational, social projects*. In Yevtukh, V., Korporowicz, L., Ruiss M. and Rutka L. (eds.) Kyiv: SEBER. Issue 4.
14. Sachok, M. V. (2013) "Becoming evaluation social programs as an area of research and professional activities" *Social technologies: topical issues of theory and practice*. Issue 57. Pp. 27-32 [online]. Available at: <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2013/57/6.pdf>
15. Zdragat, S. G. (2015) "Evaluation as an Innovational System of Education Quality Improvement in Sociological Perspective" *Visnyk of the Lviv University. Series Sociology*. 2015. Issue 9. P. 187-194 [online]. Available at: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/view/1449> [in Ukrainian]

УНІВЕРСИТЕТСЬКІ КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ: ПРОБЛЕМИ ЕВАЛЮАЦІЇ

Віль Бакиров

доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, член-кореспондент НАПН України, в. о. завідувача кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

У статті аналізуються проблеми евалюації культурної діяльності сучасних класичних університетів. Підкреслюється, що у постмодерному світі ця діяльність потребує триєдиного симбіозу науки, освіти і культури, які мають взаємно збагачувати і запліднювати одне одного, тобто доводиться, що потрібна нова парадигма університетського життя. На прикладі діяльності Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна демонструється, яким чином проявляється прагнення сучасного університету бути не тільки центром пізнання і професійної освіти, але й центром активних творчих культурних практик. Зазначається, що такі практики є дуже різномірними, такими, що відрізняються за своєю спрямованістю, завданням і формам роботи. Доводиться, що через таку різномірність виникає потреба підпорядкування цих практик головній меті та визначення інтегральної оцінки їхньої ефективності, розвитку і вдосконалення. Демонструється, що для розвитку університету як культурного хабу найкраще підходить новітня модель евалюації як інтерактивного, комунікативного, самокоригованого процесу оцінки культурної діяльності класичного університету. Ця модель описується як така, що сприяє більш глибокому і більш системному розумінню і розвитку даної діяльності. Евалюація у цьому сенсі розглядається не стільки як інструмент оцінки діяльності, скільки як інструмент її розвитку і вдосконалення в умовах, що змінюються, тобто в емерджентних соціальних контекстах. Стверджується, що в евалюаційному процесі, окрім комунікації, слід активно використовувати дослідницькі методи вивчення і аналізу думок, позицій, пропозицій, критики всіх акторів і бенефіціарів культурного проекту. В якості таких пропонуються соціологічні опитування, експертні оцінки, фокусовані групові інтерв'ю, що дозволяють отримати цінну інформацію про реальний стан проекту, його сильні і слабкі сторони, актуальні проблеми. Формулюються висновки про статус евалюації в сучасних освітніх практиках. Описуються потенційні напрямки подальшого дослідження евалюаційних практик в освітніх контекстах.

Ключові слова: *університети, культурні практики, комунікація, евалюація.*

УНИВЕРСИТЕТСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ПРАКТИКИ: ПРОБЛЕМЫ ЭВАЛЮАЦИИ

Виль Бакиров

доктор социологических наук, профессор, академик НАН Украины, член-корреспондент НАПН Украины, и. о. заведующего кафедрой прикладной социологии и социальных коммуникаций, ректор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

В статье анализируются проблемы эвалюации культурной деятельности современных классических университетов. Подчеркивается, что в постмодерном мире эта деятельность требует триединого симбиоза науки, образования и культуры, которые должны взаимно обогащать и оплодотворять друг друга, то есть доказывается, что нужна новая парадигма университетской жизни. На примере Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина демонстрируется, каким образом проявляется стремление современного университета быть не только центром познания и профессионального образования, но и центром активных творческих культурных практик. Отмечается, что такие практики являются очень разнородными, отличающимися по своей направленности, задачам и формам работы. Доказывается, что из-за такой разнородности возникает потребность подчинения этих практик главной цели и определения интегральной оценки их эффективности, развития и совершенствования. Демонстрируется, что для развития университета как культурного

хаба в наибольшей мере подходит новая модель эвалюации как интерактивного, коммуникативного, самокорректирующегося процесса оценки культурной деятельности классического университета. Эта модель описывается как способствующая более глубокому и более системному пониманию и развитию данной деятельности. Эвалюация в этом смысле рассматривается не столько как инструмент оценки деятельности, сколько как инструмент ее развития и совершенствования в изменяющихся условиях, то есть в эмерджентных социальных контекстах. Утверждается, что в эвалюационном процессе, кроме коммуникации, следует активно использовать исследовательские методы изучения и анализа мнений, позиций, предложений, критики всех акторов и бенефициаров культурного проекта. В качестве таковых предлагаются социологические опросы, экспертные оценки, фокусированные групповые интервью, позволяющие получить ценную информацию о реальном состоянии проекта, его сильных и слабых сторонах, актуальных проблемах. Формулируются выводы о статусе эвалюации в современных образовательных практиках. Описываются потенциальные направления дальнейшего исследования эвалюативных практик в образовательных контекстах.

Ключевые слова: *университеты, культурные практики, коммуникация, эвалюации.*

МАКС ВЕБЕР І СУЧАСНІСТЬ: МОДЕРНІЗАЦІЯ, РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ, ЛЕГІТИМАЦІЯ

Роман Борисов

*кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології
/Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: r.i.borysov@karazin.ua,
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3757-3630>*

У статті розкриваються особливості соціологічного теоретизування, що пропонує класична соціологія, зокрема концепція М. Вебера. Визначаються тематичні напрямки, що стали центральними для соціології німецького науковця: модернізація, раціоналізація, легітимація та ін.; аналізується їхня генеза з точки зору сучасних для М. Вебера філософських (Баденська школа неокантіанства) та соціологічних (концепція культурних форм Г. Зіммеля) студій. Підкреслюється, що раціоналізація, яка з соціологічної оптики була вперше розглянута М. Вебером, стає наскрізною темою для соціології до кінця ХХ століття. Зазначається, що подальший розвиток концепції раціоналізації відбувається в межах комунікативного повороту соціології, пов'язаного з ім'ям Ю. Габермаса. Акцентується на тому, що концепція конструювання соціального з огляду на смисл, який вкладає актор у свої дії, стає першою спробою теоретичного синтезування в процесі подолання методологічної кризи в соціологічній науці. Наголошується, що соціологія М. Вебера пропонує відхід від «контейнерного підходу» в аналізі суспільства, який у подальшому був реалізований у межах світ-системної (А. Г. Франк, І. Валлерстайн, Дж. Аррігі та ін.) та синтетичної (М. Арчер, П. Бурдьє, Е. Гідденс, П. Штомпка та ін.) концепцій. Зазначається, що проблематика бюрократизації, сформульована М. Вебером на початку ХХ століття для опису процесів становлення модерної держави, набуває сьогодні нової актуальності у зв'язку із поширенням «бюрократичного духу» на комерційні підприємства, побудовані за мережевою логікою. Аналізуються тенденції посилення (само)менеджменту з боку найманих працівників, що прискорюються переходом на дистанційну форму праці. Автор показує, яким чином процеси легітимації, необхідні для прийняття змін у професійній діяльності, водночас сприяють фрагментації та розпаду локальних соціальних просторів.

Ключові слова: *М. Вебер, смисл, модернізація, раціоналізація, легітимація, бюрократизація, мережева логіка, прекарність.*

Постановка проблеми

14 червня 1920 року в результаті вивчення пандемії грипу (так званої «іспанки»), яка забрала життя чималої частини жителів післявоєнної Європи, пішов із життя Максиміліан Карл Еміль Вебер. Саме з його уходом закінчується ціла епоха існування класичної соціології: на цей момент вже немає в живих Карла Маркса, Еміля Дюркгайма, Георга Зіммеля (мабуть, винятком є Фердинанд Тьонніс, що дожив до 1936 року), які зробили неоціненний внесок у розвиток соціологічної науки.

Беззаперечним досягненням діяльності класиків соціології стала інституціо-налізація соціологічної науки в європейських університетах, де аж до кінця ХІХ століття «імперіалістичні» прагнення соціології, котра намагалася, починаючи з О. Конта, об'єднати всі соціальні науки під своєю егідою, наштовхувалися на кафедральну, дисциплінарну і методологічну неприязнь. Соціологія в Європі починає отримувати визнання тільки з 1895 року, коли Е. Дюркгайм у Франції засновує перший соціологічний факультет на території

континентальної Європи, а в 1909 році М. Вебер разом з Г. Зіммеlem, Ф. Тьоннісом та іншими соціологами бере участь у створенні Німецького соціологічного товариства, що сприяє становленню соціологічної науки як дисципліни, визнаної Академією [1].

З моменту повноцінної інституціоналізації соціології минуло дещо більше одного століття. Суспільство змінюється (твердження, що ще у середині ХХ століття стало настільки ж аксіоматичним, наскільки і концептуально порожнім), проте незмінним залишається питання щодо того, наскільки придатним є категоріальний апарат класичної соціології, вироблений під час переходу суспільства зі стану традиційного до стану модерного, до аналізу сучасних соціальних реалій.

Зростання культурного розмаїття, інформатизація і віртуалізація соціальних відносин, підйом соціальних рухів і безліч інших процесів, які набувають глобального характеру, стають викликом для соціології як окремої науки. Не випадково з кінця ХХ століття все частіше і частіше робиться вибір на користь міждисциплінарних досліджень, в яких «розчиняється» специфічно соціологічний погляд на глобальні соціальні процеси. На зміну «соціологічному імперіалізму» приходять «соціологічна колоніальність», тобто тенденція «асиміляції / анексії» соціологічного знання все більш широким комплексом соціальних наук. Саме в такій ситуації поступово втрачає соціологією власної ідентичності, посиленої невирішеністю третьої теоретико-методологічної кризи, відбувається реактуалізація класичної соціологічної спадщини. У дискурсі сучасної європейської соціології, починаючи з 1970-80-х років у Німеччині (так званій Веберівський Реннесанс) та з 1990-х років на пострадянському просторі відбувається (пере)осмислення теоретичної спадщини М. Вебера. Цей процес не завершується у ХХ столітті, про що свідчить видання у 2020 році в Німеччині повного зібрання творів німецького класика, яке налічує 47 томів [2].

Виклад основного матеріалу. Чим же так «притягує» особистість і, головне, творчість Макса Вебера, що до неї протягом століття не перестають звертатися нові й нові покоління соціологів?

Відповідаючи на це питання, перш за все зазначимо, що, отримавши юридичну

освіту і почавши шлях публічного політика (на цьому терені М. Веберу пощастило значно менше, ніж у розвитку соціальної науки, незважаючи на те, що він брав участь у розробці конституції Веймарської республіки, яка встановилася на короткий за історичними мірками період 1919 - 1933 рр.), М. Вебер ніколи не припиняв академічної діяльності. Широта наукових інтересів М. Вебера повною мірою дозволяє назвати його мультиінструментальним вченим: його роботи внесли чималий внесок у розвиток історії, юриспруденції, політології, релігієзнавства тощо.

Звернення до теоретичної спадщини як у соціології, так і в інших соціальних науках, нерідко призводить до розвитку і продукування концепцій, які дозволяють не тільки більш адекватно описати соціальний світ, а й сконструювати прогноз соціальних наслідків суспільних трансформацій. У цій статті ми розглядаємо як найбільш евристичний той внесок М. Вебера в соціологічну науку, який дозволяє досліджувати проблематику модернізації (соціальних змін), раціоналізації і влади. З огляду на це, *метою даної публікації* є визначення перспектив використання категорій і структур мислення, запропонованих М. Вебером, до аналізу специфіки актуальної соціокультурної ситуації.

Реалізуючи цю мету, ми звернулися до визначення векторів трансформації суспільства, які супроводжуються руйнацією традиційних і становленням модерних соціальних інститутів. Ця проблематика стала першою і найбільш загальною, що опинилася у фокусі уваги соціології, яка лише народжувалася. Незалежно від того, яку типологію суспільства¹ розробляли соціальні мислителі, їхні роботи об'єднувала думка про загальну спрямованість процесів, яку пізніше М. Вебер позначить як «раціоналізацію».

Нагадаємо, що в контексті міркувань про раціоналізацію М. Вебер пов'язує процеси становлення капіталістичних відносин, присутніх у зародковому стані в до-модерному суспільстві (у вигляді процесу

1 «Мілітарне» чи «промислове / індустріальне» суспільство у А. де Сен-Сімона, О. Конта, Г. Спенсера, «феодална» чи «капіталістична» формація у К. Маркса та Ф. Енгельса, суспільства «механічної» чи «органічної» солідарності у Е. Дюркгейма, спільність (Gemeinschaft), у якій превалує «сутнісна воля», чи суспільство, що конструюється шляхом домінування «вибіркової волі» у Ф. Тьонніса тощо.

отримання прибутку з трудової діяльності підпорядкованих груп, унаслідок утворення взаємозв'язків між соціальними групами, чийм основним видом діяльності є економічний обмін і т.ін.), з поширенням специфічної трудової етики. Остання зароджується в рамках протестантизму і, на відміну від багатьох інших християнських конфесій чи релігій, постулює працю як термінальну цінність. Особливістю протестантської етики є сакралізація праці як діяльності, яка доповнює (а згодом витісняє) більш традиційні ритуальні релігійні практики. Це супроводжується поширенням і універсалізацією цілепокладання як елементу трудової діяльності, який водночас є підставою інструментального типу раціональності, що співвідносить цілі і засоби їхнього досягнення. У свою чергу, поступова десакралізація релігійних реалій і ритуалів, проголошена протестантизмом, у повній відповідності до діалектики культурних форм Г. Зіммеля призводить до десекуляризації, заміщення релігії (домінуючої форми домодерної суспільної свідомості) наукою. Раціоналізація стає продуктом секуляризації і чинить істотний вплив на повсякденне життя: «Процесом раціоналізації в області техніки і економіки, безсумнівно, зумовлена і значна частина «життєвих ідеалів» сучасного буржуазного суспільства: праця, спрямована на створення оптимального методу розподілу матеріальних благ, без сумніву, являє собою для представників «капіталістичного духу» одну з головних цілей» [4, с.31]. Макросоціальні процеси трансформації соціальної реальності відображаються на мікрорівні у вигляді «інтелектуалізації», яка сприяє «розчаклування» світу: «... зростаюча інтелектуалізація і раціоналізація не означають зростання знань про життєві умови, в яких доводиться існувати. Вона означає дещо інше: люди знають або вірять в те, що, варто тільки захотіти, і в будь-який час можна все дізнатися; що, отже, принципово немає ніяких таємничих сил, які не піддаються обліку, що, навпаки, всіма речами в принципі можна опанувати шляхом розрахунку. Останнє, у свою чергу, означає, що світ розчаклований. (...) Тепер все робиться за допомогою технічних засобів і розрахунку. Це і є інтелектуалізація» [5, с.713-714]. Отже, поняття раціоналізації стає основним для М. Вебера: всі розділи його соціологічної концепції, починаючи зі

структури соціальності (типологія соціальних дій) і закінчуючи аналізом макросоціальних процесів у політиці (становлення бюрократії як соціального класу, чия діяльність пов'язана з втіленням раціоналістичного підходу до управління), економіці і релігії (становлення капіталістичного суспільства), пронизані феноменом раціонального. Інакше кажучи, соціологічна думка початку ХХ століття в особі М. Вебера, чий ідеї перегукуються із раціональним поглядом на вектор соціальних змін, пов'язує процеси модернізації суспільства з індивідуальними процесами цілепокладання, що зароджуються у свідомості індивіда в результаті інтеріоризації елементів культури.

У якості підстави такої раціональності людської діяльності М. Вебер визначає специфічний зміст, вкладений діячем в акти, які здійснюються ним. Поняття смислу, до якого звертається М. Вебер з опорою на роботи Баденської школи неокантіанства, практично до кінця ХХ століття задавало тон у визначенні предмету соціології. Розглядаючи види діяльності, які сучасники М. Вебера закладали в основу людської поведінки (Г. Тард як таку називає наслідування, Г. Лебон - дії індивідів, які перебувають у натовпі, Г. Зіммель - соціальні процеси, що представляють усталені культурні форми), німецький науковець відзначає недолік смислової навантаженості, що дозволяє трактувати їх як «неповні», такі, що здійснюються найчастіше як необдумані реакції на зовнішні події, причому неважливо, пов'язані або не пов'язані вони з поведінкою іншого індивіда. Тут М. Вебер фактично передбачає критику біхевіоризму 1920-30-х років, який прагнув під впливом досягнень біологічної науки звести не тільки дії тварин, а й соціальні процеси до формули «стимул-реакція», і встановлює соціологічний критерій соціальності дії. Причому цей критерій конструюється М. Вебером таким чином, щоб він не став результатом «інтервенцій» з боку інших наук. Це автоматично вирішує питання про автономію соціології. Найбільш соціальними є такі типи сенсу, які узгоджуються з раціональністю актора, який діє. У концепції М. Вебера було закладено розрізнення різних типів раціональності - як формальної, так і субстанційної (орієнтованої на втілення, підтвердження і вкорінення цінностей у діях актора) [6, с.84].

Оптика методології розуміючої соціології є більш чутливою по відношенню до смислів, якими керуються діючі агенти, ніж методологія позитивістської соціології, а її використання дозволяє М. Веберу відійти від жорсткої прив'язки раціональності до співвідношення цілей і засобів, як це відбувається в концепції Вільфредо Парето². Саме ця проблематика раціональності була розвинена в пізніх роботах Юргена Габермаса (як це не парадоксально) - одного з представників Франкфуртської школи соціальних досліджень. Продовжуючи критику інструментального розуму, розпочату в роботах Макса Горкгайма і Теодора Адорно, Ю. Габермас критично переглядає антропологічні підстави марксизму і стверджує, що інструментальна («технічна») раціональність є менш соціальною порівняно з комунікативною раціональністю [7]. Таким чином, Ю. Габермас постулює, що він відкрив новий тип раціональності, спрямований на досягнення (взаємо)розуміння між учасниками соціальної дії. Відзначимо, що деякі підстави в розрізненні типів раціональності у М. Вебера можна углядіти в його поділі на раціональність, спрямовану на досягнення мети, і раціональність, спрямовану на дотримання цінності. Проте М. Вебер при характеристиці обох типів раціональності акцентує увагу на іманентну інтенціональність раціонального типу дії, що дозволяє Ю. Габермасу провести розрізнення типів раціональності за новим критерієм (наявність / відсутність мети) і виділити комунікативний і стратегічний / інструментальний типи дії, щоправда, упускаючи аксіологічний аспект міжіндивідуальної взаємодії, привнесений М. Вебером з філософії (а саме з робіт представників Баденської школи неокантіанства).

Адекватне осмислення соціальності неможливе лише шляхом вивчення особистості та нематеріальних складових культури (норми, цінності, мова та ін.): необхідно враховувати всі чинники, які сприяють (ре)організації соціальних взаємодій і не зводяться ані до особливостей окремої особистості, як на цьому наполягали представники психологічного підходу, ані до специфічної конфігурації згоди і примусу по відношенню до індивіда (в найбільш по-

вній мірі цей підхід розкритий у концепції соціального факту Е. Дюркгайма). М. Вебер робить першу спробу подолати дихотомію об'єктивізму і суб'єктивізму, знаходячи джерело соціального в культурі, яка є похідною від опозиції суспільства і людини. Подальший розвиток соціологічної теорії показує, що зазначену дихотомію не було подолано, в результаті чого сформовані нові шляхи її вирішення. Так, погляд на проблематику раціональності як підстави соціального життя істотно видозмінюється з 70-80-х років ХХ століття, коли в соціальних науках відбувається «прагматичний поворот», який знаменує появу нового фокусу уваги соціології. Його дослідницька проблематика зачіпає рутинізовану складову соціального життя (див. концепції практик), яка переносить увагу науковців з усвідомлених, відрефлексованих типів дій на рутинні і повсякденні (докладніше див. роботи А. Щюца, А. Сікурела, П. Бергера, Т. Лукмана, Е. Гофмана та ін.). У результаті переміщення «центру» аналітично розглянутої соціальності з індивіда як виробника сенсу до мережі міжіндивідуальних взаємодій, в яких ключову роль відіграють не стільки «вузли», скільки конфігурації взаємозв'язків між ними, відбувається розкриття внеску нових учасників («актантів») - матеріальних речей - у соціальні процеси. Раціональність набуває нових (позалюдських) вимірювань, які істотно трансформують соціальність, «відриваючи» себе від людських агентів.

І хоча такий підхід суперечить прагненню М. Вебера пов'язати соціальність зі смисловою (значущою) складовою людської поведінки, ми відзначимо спробу М. Вебера «відірвати» соціальність від суспільства.

Інший поворот у соціології позначив неможливість вивчення суспільства, що замикається в державних або локальних межах, поза зв'язком з іншими суспільствами, тобто так званого «контейнерного підходу». З кінця ХХ століття в соціологічній літературі актуалізується проблематика формування процесів і потоків (найбільш яскраво вона позначилася в роботах Дж. Уррі [9, 10]), що змінюють конфігурацію суспільства. Дослідження такої проблематики слідує за визначенням у роботах М. Вебера виміром соціальної активності, для якої не мають вирішального значення міждержавні кордони. З одного боку, зсув

2 Незважаючи на уявну схожість дихотомій «раціональне – нераціональне» (у термінології М. Вебера) і «логічне-нелогічне» (у термінології В. Парето)

уваги соціології на дослідження проблематики держави як інституту, який поступово втрачає характеристику актора, що має можливість визначати (і обмежувати, проводити легітимне розрізнення) простір, свідчить про втрату дослідницької перспективи, позначеної М. Вебером: незважаючи на повсюдну видиму раціоналізацію, процеси трансформації політичного простору, впровадження логіки економічного поля і медіатизації політики виходять за межі концептуальних побудов М. Вебера, який трактує модерну державу як інститут, чия діяльність ґрунтується на раціонально-легальному типі панування. З іншого боку, в роботах теоретиків синтетичного напрямку соціології ми спостерігаємо збереження базового положення про особливості реалізації монополії на застосування (не тільки фізичного) насильства [12, 13]. Концепція множинної модернізації (в термінології Ш. Айзенштадта [14]) дозволяє відмовитися від «контейнерного» підходу і визначити актуальний соціальний світ як низку систем (або як ієрархізовані варіанти структури єдиної світ-системи). Це дає можливість концептуалізувати соціальні сили, які довгий час перебували поза межами уваги соціальної науки. Так, науковці, які запропонували світ-системний підхід і теорію залежності, фіксують появу принципово нових агентів соціальних змін (насамперед фінансових), чие функціонування не збігається / виходить за межі державних кордонів. Зростаюча пов'язаність світу, яка отримала позначення глобалізації, дозволяє розглядати динаміку розподілу влади, яка, як і раніше, реалізується шляхом застосування насильства як на фізичному, так і на символічному рівнях. Події останнього десятиліття показують вкрай неоднорідні тенденції як послаблення держави (в першу чергу, її функції, пов'язаної з розподілом економічного капіталу), так і її посилення в аспектах, пов'язаних з проблематикою безпеки (що відображається не (с)тільки в застосуванні фізичної сили, скільки у вчиненні символічного насильства)³: ми стаємо свідками наростаючих обмежень потоків,

3 Знищення пам'яток культури силами ІДІЛ на Близькому Сході, процеси декомунізації в Україні, введення низки карантинних заходів, що фактично окреслюють як умовні старі державні кордони, так і створюють нові - між так званими «карантинними зонами» (прикладі можна тільки множити).

причому не тільки і не стільки людських (унаслідок карантинних заходів), скільки інформаційних, символічних, економічних, технологічних. Незважаючи на тенденцію до відмови від жорсткої дихотомії «права-неправа» на користь «постправа», з'являється стійка практика регулювання інформаційних повідомлень в інтернет-просторі⁴.

Регуляція потоків актуалізує роль класичної бюрократії, яка розглядається як один з найважливіших факторів появи сучасної капіталістичної формації, чия генеза і особливості функціонування описані в низці робіт М. Вебера [15]. У ХХІ столітті ця соціальна група слідом за втратою впливу у зв'язку з катастрофою проекту держави суспільного добробуту повертається в перетвореному вигляді - як «мережева бюрократія». Остання, хоча і є продуктом раціоналізації, вже не має відношення до державного сектору економіки і тому не є ієрархічним утворенням. Вона керується мережевою логікою [16], спрямованою на внутрішній контроль та зовнішнє залучення інвестицій. В умовах максимізації фінансових ризиків інвестиції набувають надтекучості та переміщуються до тих сегментів мережі, результати діяльності яких демонструють зовнішні, формальні успіхи, втілені в різноманітних фінансових показниках, рейтингах тощо. «Дух бюрократії», спрямований на формалізацію комплексів соціальних відносин, що ускладнюються, тепер пронизує не тільки державу, а й великі корпорації, зорієнтовані на досягнення максимального прибутку. Як зазначає В. Квачов, пом'якшення процесу менеджменту робочої сили призводить до посилення риторики (а слідом за ним і практики) контролю [17].

Веберівська проблематика легітимації панування набуває нового вигляду: в умовах встановлення режиму надзвичайної ситуації [19] відбувається становлення нових технологій менеджменту робочої діяльності, а також відмова від «традиційних» форм нагляду або щонайменше звуження їхнього використання. У цілком фуколдівському дусі відбувається перетворення контролю за допомогою технологій (електронні пере-

4 Боротьба з «гібридною агресією» на прикладі України, протиборство «фейкам», пов'язаним як з політичними подіями в країнах Західної Європи і США, так і з пандемією COVID-19.

пустки, що фіксують перебування співробітника за комп'ютером, відеокамери, які дозволяють відслідковувати зміст дій співробітника), причому нагляд як такий втрачає свою явленість у процесі інтеріоризації співробітником: відтепер турбота про належні результати професійної діяльності делегується на «нижчий рівень» безпосереднього виробництва. Незважаючи на те, що перехід до нових договірних відносини може і не бути здійснений під час тривалого covid-карантину, вимоги до результатів роботи за відсутності безпосереднього контролю істотно змінюються: акцент оцінювання нематеріальної професійної діяльності зміщується з тривалості і процесуальності на результати, що підлягають квантифікації, регламентованої численними формальними приписами, об'єктивованими в KPI і т.п..

З одного боку, менеджмент підприємств демонстративно апелює до зняття соціальних бар'єрів між співробітниками, які знаходяться на різних професійних позиціях⁵: все частіше поширюється практика гнучкого графіку роботи, введення якого прискорюється у зв'язку з переходом до дистанційної форми роботи. Трансформація робочого часу з континуального стану до дискретного в перспективі сприяє розмиттю вільного часу, зникненню хронологічної межі між професійною діяльністю і дозвіллям. Це, безумовно, нова грань колонізації життєвого світу (конкретніше - «вільного часу», який спочатку не підпорядковується трудовим розпорядженням) з боку економічної системи, описаної Ю. Габермасом [18].

Окрім цього, від працівника очікується, що він самостійно налагодить процес виробництва за допомогою самоменеджменту зусиль, що свідчить про процес делегування контролю, можливого завдяки визнанню співробітником легітимного панування порядку, що встановлюється [6, с.109]. Легітимація делегування і успішної

імплементації контролю відбувається тим успішніше, чим більш суб'єктивність співробітників «пов'язана» з цілями компанії. О. Голіков і В. Тягло відзначають дифузність, яка дозволяє задіяти в якості елементів абсолютно різні позатрудові практики, знаки, речі, а також констелятивність нематеріальної праці, за якої експлуатації піддається соціальна діяльність, що виходить за межі трудової [20]. Саме таким чином легітимізується соціалізація збитків у вигляді прийняття на себе витрат на амортизацію обладнання, експлуатацію приміщення, яке трансформується з приватного у виробниче (на час трудової діяльності) і публічне (на час комунікації з колегами за допомогою відеозв'язку), що не супроводжується жодними компенсаційними механізмами (збільшення заробітної плати, зростання частки власності співробітників компанії тощо).

У таких умовах зусилля менеджменту зосереджуються не на безпосередньому контролі, а на побудові системи формальних показників результатів праці. Дії менеджменту приватних компаній все більше і більше підлягають формально-раціональній логіці, що було описано М. Вебером у застосуванні до соціальних процесів епохи зрілого капіталізму як «бюрократизація». Остання призводить до символічного і практичного переважання показників інструментальної раціональності, яка продукує встановлення засобів (інструментів, технологій) як більш важливих порівняно з цілями. Наслідки таких процесів виражаються в ерозії соціального всередині трудового колективу, що змушує менеджерів робити активні зусилля з відтворення солідарності, що розчиняється, у заміні традиційних типів солідарності ерзац-продуктами корпоративної культури. Прекаризація трудової діяльності, яка, зокрема, виражається в переході на «проектний» тип роботи, елімінує трудовий колектив як єдине соціальне ціле: немає необхідності вибудовувати довгострокові відносини з колегами, склад яких зміниться при переході до виконання іншого проекту.

У сучасних умовах конфігурація соціальних відносин стає все більш комплексною. У модернізованому суспільстві виявляються як нові виміри соціального (віртуальний простір, в якому модифікуються існуючі і генеруються нові соціальні відносини), так і нові

5 У найбільш явному вигляді такі спроби постають в численних практиках поширення впливу професійного колективу за межі власне «професійного часу», часу, відведеного на виконання службових обов'язків. Ритуали спільного святкування, які виконують у традиційному суспільстві функцію конструювання соціальної згуртованості, переозначають трудовий колектив як «другу сім'ю». Це сприяє конструюванню специфічної корпоративної культури, яка внаслідок інтеріоризації призводить до більш активного залучення співробітників до професійної діяльності.

учасники взаємодії (речі, які номінуються як «актанти»). Проблематика інструментальної раціональності набуває все більшої актуальності внаслідок того, що стає основною для функціонування соціальних організацій: спостерігається раціоналізація і бюрократизація комерційних установ, що знищують соціальний вимір міжіндивідуальних взаємодій. Останні стають при цьому більш крихкими і втрачають міцність, вкоріненість, розглянуту в класичній соціології в якості латентної функції соціальних інститутів. Такі зміни стають можливими у зв'язку з актуалізацією легітимного панування, що відіграє роль засобу розщеплення, індивідуалізації і розпаду мікросоціальних просторів (сконструйованих організаціями, які в процесі діяльності керуються логікою бюрократизму). Разом з трансформацією раціональності ускладнюється і розвивається феномен соціального: логіка функціонування соціальних систем залишається колонізуючою, орієнтованою на експансію як до інших систем, так і до життєвих світів. Раціональність відривається від індивіда (цілепокладання не залишається головним компонентом соціальної взаємодії), але стає основною характеристикою соціальних структур. У соціумі виявляються нові пласти соціального, що не пов'язані з технічною раціональністю та відсувають на другий план аксіологічну раціональність: структури і мова («лінгвістичний поворот»), практики і речі («прагматичний поворот») тощо.

Висновки. Ускладнення світу неминуче сприяє істотній модифікації категоріального

апарату соціології, яка не тільки залишається мультипарадигмальною наукою, але більш того – наукою, яка закріплює відмінності між своїми парадигмами. Численні «повороти» у соціогуманітарних науках не залишились поза впливом М. Вебера. Соціологічна теорія німецького класика була сформульована у соціокультурному контексті Західної Європи, що переживала становлення модерного суспільства. Численні політичні процеси, пов'язані із побудовою імперій (у тому числі колоніальних), міждержавними конфліктами Першої світової війни та численними соціальними заворушеннями 1910-1920-х років, не призвели до аберації соціологічного мислення М. Вебера. Незважаючи на геть інший соціокультурний контекст, тематики модернізації, раціоналізації та легітимації зі значними доповненнями та застереженнями були продовжені у соціологічних концепціях ХХ століття. Веберівські ідеї були розвинуті в соціології після смерті їхнього автора. Нові соціальні виміри кінця ХХ - початку ХХІ століття не стають автономними від базових проблематик суспільства, що були у фокусі уваги німецького науковця, а саме стосуються вивчення соціальних змін, форм соціальних нерівностей та реалізації владних відносин. Унаслідок цього соціологічний інструментарій, розроблений класиком, залишається важливим для сучасних соціологічних досліджень, і, на наше переконання, може бути застосований у подальшому вивченні трансформаційних процесів у суспільстві, в тому числі українському.

Список літератури

1. Гергилов Р. Е. Немецкое социологическое общество перед Первой мировой войной. Журнал социологии и социальной антропологии. 2003. Т. 6. №. 3.
2. Кильдюшов О. Новая интеллектуальная биография Макса Вебера. Социологическое обозрение. 2020. Т. 19. №. 3.
3. Фукуяма Ф. Какое общество лежит в конце истории? URL: <http://perevodika.ru/articles/24874.html>.
4. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. С. 61-272.
5. Вебер М. Наука как призвание и профессия. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. С. 707-735.
6. Вебер М. Основные социологические понятия. Хозяйство и общество. Очерки понимающей социологии. М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2016. С. 67-112 с.
7. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / пер. с нем.; под ред. Д. В. Складнева. Санкт-Петербург: Наука, 2001. 380 с.
8. Давыдов Ю. Н. Социологический редукционизм и вульгарный социологизм как симптомы кризиса. История теоретической социологии. Том 2. М.: Канон+, ОИ «Реабилитация», 2002. 560 с.
9. Урри Д. Мобильности. М.: Праксис, 2012. 576 с.
10. Урри Д. Социология за пределами обществ. Виды мобильности для ХХІ столетия. М.: Высш. шк. экономики, 2012. 336 с.
11. Элиас Н. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. Том 1. Изменения в поведении слоя мирян в странах Запада. М.; СПб: Университетская книга, 2001. 332 с.
12. Элиас Н. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. Том 2. Изменения в обществе. Проект теории цивилизации. М.; СПб: Университетская книга, 2001. 382 с.
13. Бурдые П. О государстве. Курс лекций в Коллеж де Франс (1989-1992). М.: Издательский дом ДЕЛО РАН-ХиГС, 2016. 720 с.

14. Eisenstadt, S. N. (2000) 'Multiple Modernities' Daedalus Vol.129.Pp. 1–29
15. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Власть и политика. М.: РИПОЛ классик, 2017. С. 252-326.
16. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2001. 608 с.
17. Kvachev V. From Weberian bureaucracy to networking bureaucracy // Социологическое обозрение. 2019. №18. С. 28-40.
18. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма // THESIS. Весна 1993. Т. 1. Вып. 2. С. 123-136.
19. Агамбен Дж. Номо sacer. Чрезвычайное положение / пер. с итал. М.: Европа, 2011. 148 с.
20. Голиков О., Тягло В. Нематеріальна праця як феномен та поняття: статус у світі ненадійності та можливості дослідження // «СОЦІОПРОСТІР: Міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи», 2021 (10). С. 7-20. DOI: <https://doi.org/10.26565/2218-2470-2020-10-01>

References

1. Gergilov, R. (2003). "German Sociological Society before the First World War" The Journal of Sociology and Social Anthropology № 3 [in Russian]
2. Kildyushov, O. (2020). "New Intellectual Biography of Max Weber" Sociological review 19(3) [in Russian]
3. Fukuyama, F. (2014). What kind of Society is in the End of History? The Kiev Times [online]. Available at: <http://perevodika.ru/articles/24874.html>. [in Russian]
4. Weber, M. (1990). "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism". Selected works. Moscow: Progress. P. 61-272 [in Russian]
5. Weber, M (1990). "Science as a Vocation". Selected works. Moscow: Progress. P. 707-735 [in Russian]
6. Weber, M (2016). "Basic Concepts in Sociology" Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Moscow: HSE Publishing House, P. 67-112 [in Russian]
7. Habermas, Y. (2001) Moral Consciousness and Communicative Action. Saint-Petersburg: Science [in Russian]
8. Davydov, Y. (2002) "Sociological Reductionism and Vulgar Sociologism as the Symptoms of Crisis" History of Theoretical Sociology. Moscow: Canon+, P. 142-167 [in Russian]
9. Urry, J. (2012) Mobility. Moscow: Praxis [in Russian]
10. Urry, J. (2012). Sociology beyond societies: Mobilities for the twenty-first century. Moscow [in Russian]
11. Elias, N. (2001). The civilizing process (Vol. 1). Moscow: Book of University [in Russian]
12. Elias, N. (2001). The civilizing process (Vol. 2). Moscow: Book of University [in Russian]
13. Bourdieu, P. (2016) On the state: Lectures at the College de France (1989-1992). Moscow: Publishing House «Deal» [in Russian]
14. Eisenstadt S. N. Multiple Modernities. Daedalus. 2000. Vol.129. Pp. 1–29
15. Weber, M (2017). "Politics as a Vocation". Power and Politics. Moscow: RIPOL-classics, pp. 252-326.
16. Castels, M (2019) *The Informational city: Information technology, economic restructuring, and the urban-regional process*. Moscow: HSE Publishing House.
17. Kvachev, V. (2019). "From Weberian bureaucracy to networking bureaucracy". Sociological Review 18(2) P. 28-40.
18. Habermas, J. (1993) Relations Between the System and the Life-World in the Conditions of Late Capitalism. THESIS 2(1).
19. Agamben, G. (2011) Homo sacer. State of Emergency. Moscow: Europe.
20. Golikov, A.S., & Tyaglo, V. (2020) "Intangible Work as a Phenomenon and Concept: Status in a World of Insecurity and Research Possibilities" «СОЦІОПРОСТІР: The Interdisciplinary Online Collection of Scientific Works on Sociology and Social Work», №10, pp. 7-20. DOI: <https://doi.org/10.26565/2218-2470-2020-10-01>

MAX WEBER AND MODERNITY: MODERNIZATION, RATIONALIZATION, LEGITIMATION

Roman Borysov

*PhD in Sociology science, Senior lecturer, department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
e-mail: r.i.borysov@karazin.ua,*

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3757-3630>

The paper reveals the features of sociological theorizing offered by classical sociology, including M. Weber's concept. The thematic directions that became central to the German scholar's sociology are identified: modernization, rationalization, legitimization, etc.; their genesis is analyzed from the point of view of the philosophical (Baden School of Neo-Kantianism) and sociological (G. Simmel's concept of cultural forms) studios. It is emphasized that rationalization, which was first considered by M. Weber, becomes a cross-

cutting theme in sociology up to the end of the twentieth century. Further development of the concept of rationalization takes place within the communicative turn, associated with the name of J. Habermas. The concept of constructing the social, taking into account the meaning that the author puts into his actions, becomes the first attempt of theoretical synthesis in the process of overcoming the methodological crisis in sociological science. M. Weber's sociology offers a departure from the "container approach" in the analysis of society, which was later realized within the world-systemic (A. G. Frank, I. Wallerstein, J. Arrighi, etc.) and synthetic (M. Archer, P. Bourdieu, E. Giddens, P. Sztompka, etc.) concepts. The problematic of a bureaucratization, formulated by M. Weber in the early twentieth century to describe the processes of formation of the modern state, acquires new relevance today in connection with the expansion of the "bureaucratic spirit" to commercial enterprises, built according to the network logic. The tendencies of (self-)management on the part of employees, which are accelerating due to the transition to the remote form of work. The author shows how processes of legitimation, which are necessary for the perception of changes in professional activity, simultaneously contribute to the fragmentation and disintegration of local social spaces.

Key words: M. Weber, the sense, the modernization, the rationalization, the legitimation, the bureaucratization, the network logic, the precarity.

МАКС ВЕБЕР И СОВРЕМЕННОСТЬ: МОДЕРНИЗАЦИЯ, РАЦИОНАЛИЗАЦИЯ, ЛЕГИТИМАЦИЯ

Роман Борисов

кандидат социологических наук, старший преподаватель кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: r.i.borysov@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3757-3630>

В статье раскрываются особенности социологического теоретизирования, которые предлагает классическая социология, в том числе концепция М. Вебера. Определены тематические направления, которые стали центральными для социологии немецкого ученого: модернизация, рационализация, легитимация и др.; анализируется их генезис с точки зрения современных М. Веберу философских (Баденская школа неокантианства) и социологических (концепция культурных форм Г. Зиммеля) студий. Подчеркивается, что рационализация, которая с социологической точки зрения была впервые рассмотрена М. Вебером, стала сквозной темой для социологии вплоть до конца XX века. Дальнейшее развитие концепции рационализации совершается в пределах коммуникативного поворота, связанного с именем Ю. Хабермаса. Акцентируется, что концепция конструирования социального с учетом смысла, который вкладывает автор в свои действия, становится первой попыткой теоретического синтезирования в процессе преодоления методологического кризиса в социологической науке. Уточняется, что социология М. Вебера предлагает отход от «контейнерного подхода» в анализе общества, который в дальнейшем был реализован в пределах мир-системной (А. Г. Франк, И. Валлерстайн, Дж. Арриги и др.) и синтетической (М. Арчер, П. Бурдьё, Э. Гидденс, П. Штомпка и др.) концепций. Проблематика бюрократизации, сформулированная М. Вебером в начале XX века для описания процессов становления современного государства, приобретает сегодня новую актуальность в связи с расширением «бюрократического духа» на коммерческие предприятия, построенные согласно сетевой логике. Анализируются тенденции усиления (само)менеджмента со стороны наемных сотрудников, которые ускоряются в связи с переходом к дистанционной форме труда. Автор показывает, каким образом процессы легитимации, необходимые для восприятия изменений в профессиональной деятельности, одновременно способствуют фрагментации и распаду локальных социальных пространств.

Ключевые слова: М. Вебер, смысл, модернизация, рационализация, легитимация, бюрократизация, сетевая логика, прекарность.

ІДЕОЛОГІЯ У ФОКУСІ КРИТИЧНОГО ДИСКУРС-АНАЛІЗУ Н. ФЕРКЛО

Наталія Черниш

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, e-mail: nchernysh@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1638-8639>

Тетяна Лукеря

студентка PhD програми за напрямом 054 «Соціологія» Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, 79000, Україна, E-mail: tetyanalukeria@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7039-9115>

У статті використано два засадничі принципи соціологічного аналізу ідеології на початку XXI століття: принцип подвійної контекстуалізації М. Буравого та положення про дуальність структур і суб'єктів П. Штомпки. Застосування цих двох принципів дало змогу уточнити фокус авторського дослідження на перехресті множинності ідеологій та мультипарадигмальності сучасної соціології. Здійснено соціологічне осмислення трансформацій соціальної ролі ідеології у розвитку суспільств протягом кінця XIX – початку XXI століття, та виділено три її головні фази. Оскільки ідеологія є явищем багатовимірним, наведено можливості її концептуалізації у низці головних течій і напрямків соціологічного теоретизування та їхніх аксіоматичних ядер. Зокрема, акцент зроблено на урізноманітненні дебатів стосовно макро-мікро дихотомії у вивченні ідеології за рахунок збільшення інваріантності у трактуванні обох членів цієї дихотомії та визнання складного характеру структур і агентів, які мають об'єкт-суб'єктні характеристики. Наголошено, що у науковому річизі бракує соціологічної експлікації та концептуалізації такого бачення ідеології і відповідних йому методів емпіричних розвідок. Відтак аргументовано звуження соціологічної оптики до вивчення ідеології в межах соціально-конструктивістського напрямку соціологічного теоретизування в його критичній версії. Оскільки сьогодні наголошують на важливості вивчення практичних аспектів ідеології та ролі її суб'єктів у суспільних перетвореннях, в рамках кластеру критичного дискурс-аналізу в якості головного методологічного джерела обрано напрацювання Н. Феркло. Виявлено евристичні можливості та межі використання теоретичних положень критичного дискурс-аналізу Н. Феркло для соціологічного пізнання ідеології як автономного дискурсу. На цій основі виділено основні характеристики дискурсу ідеології, а також апліковано основні положення критичного дискурс-аналізу до дослідження ідеології з особливою увагою до її суб'єктів та впливів на соціокультурні зміни. Внаслідок застосування цих дослідницьких процедур запропоновано підхід до вироблення концептуальної схеми соціологічного дослідження ідеології як окремого дискурсу, що враховує її об'єкт-суб'єктні характеристики та дозволяє дослідити роль агентів і реципієнтів у процесі конструювання та споживання ідеології, а також у трансформаціях соціальних практик та соціокультурних перетвореннях.

Ключові слова: *ідеологія, ідеологічний дискурс, критичний дискурс-аналіз, текст, гіпертекст, дискурсивні практики, соціальні практики, фрейм-аналіз.*

Постановка проблеми. Одним з головних принципів соціологічної науки є подвійна контекстуалізація, в найбільш опуклому вигляді сформульована М. Буравим в одній з його статей, присвячених аналізу характеру розвитку національних шкіл соціології [1]. Він виходить з того, що існують дві максимально широкі сутності – реальний світ і науки, які його вивчають. У нашому випадку це суспільство і соціологія. І в цьому зв'язку соціологія, як правило, відстає від соціальних змін, темп яких невпинно зростає, до того ж експоненційно [2]. Ідеальним для соціології був би врівноважений варіант цієї взаємодії та випереджаючий сценарій на майбутнє. Сказане торкається і такого суспільного феномену, як ідеологія, та спроб її соціологічного осмислення. Ідеологія має темпоральну першість порівняно з соціологією і видозмінюється швидше, ніж з'являються соціологічні рефлексії стосовно цього. Проблема полягає в тому, аби відрефлексувати сучасний стан ідеологічного дискурсу, з'ясувати головні тренди його трансформацій та здійснити селекцію релевантних теоретичних положень разом із відповідними методичними процедурами емпіричних досліджень ідеології та її складових із врахуванням цих змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо проблеми. У науковому теоретизуванні поняття «ідеологія» має міждисциплінарний характер (її вивчають філософські, політичні, історичні, соціальні, соціально-психологічні науки тощо), тому її можна трактувати з різних позицій, залежно від характеру та мети дослідження. Ідеологія є предметом вивчення таких науковців, як М. Вебер, Д. Белл, Т. Парсонс, Р. Арон, Е. Шіллз, В. Паретто, М.С. Ліпсет, Ф. Фукуяма, Дж. Такер та багатьох інших. Аналіз дотичних до теми сучасних соціологічних праць стосовно ідеології сьогодення дає можливість висунути припущення стосовно її домінуючих характеристик. По-перше, хоча ідеологія є багатовимірним феноменом, її зазвичай редукують до політичної ідеології, яка асоціюється з політичними партіями та політичною системою загалом. Головне вістря багатьох праць такого ґатунку полягає у фіксації злегка оновленого ідеологічного політичного спектру в діапазоні від так званих «правих» до «лівих» його складових з поділком «центру», яку, як правило, розміщують посередині

[3, 4]. Новизна торкається переважно запровадження до вже відомих різновидів ідеології префіксу «нео» (згадаймо неолібералізм, неомарксизм чи неоконсерватизм) та пристосування її головних положень і принципів до характеру історичної епохи. І хоч у такого роду публікаціях і фіксують певні переродження первісного набору положень і принципів тієї чи іншої політичної ідеології, але традиційні її постулати і скерованість все ще зберігають силу [5]. Крім політичних ідеологій, сьогодні виникають менш чіткі і недостатньо концептуально обґрунтовані ідеологічні конструкти у вигляді ейджизму, сексизму, антисемітизму, негритюду, популізму тощо. По-друге, за найбільш вживаними визначеннями і тлумаченнями в якості суб'єкта-творця ідеології найчастіше виступають держава та соціальні, групи страти і класи, в той час як роль особистості у творенні, сповідуванні та практичній реалізації висунутих ідей і переконань залишається здебільшого на маргінесі уваги соціологів. По-третє, в соціологічних працях учених, причетних до тлумачення ідеологій, досить рідко з'являються спроби здійснення аналітики в річизі аксіоматичних ядер головних напрямків соціологічного теоретизування. Це призводить до абстрактних, відірваних від дійсності теоретичних побудов, які суперечать ситуації мультипарадигмальності сучасної соціології, а також прогресуючому зростанню інваріантності наукового знання, про що попереджав у своїй епістемологічній теорії когнітивного розвитку ще Ж. Піаже [6]. Відповідно, такого роду праці мають дуже мало спільного із реальним життям ідеологій у соціумі.

З врахуванням цих та інших проблемних моментів дедалі більш активно звучать пропозиції розведення та маркування проблем вивчення ідеології в межах предметних полів різних соціогуманітарних наук та визначення специфіки кожної з них у тлумаченні ідеології. Вироблення такого штабу наукової ідентичності стосовно ідеології стоїть і перед соціологією. При цьому не виключають внутрішнього структурування соціологічного знання про ідеологію та навіть започаткування розбудови автономної теорії середнього рівня – соціології ідеології [7]. В ній варто було б представити не тільки теоретичні положення щодо ідеології в їхньому різноманітті, але й їхню апро-

бацію в емпіричних дослідженнях. У соціології сьогодення існує безліч таких досліджень, але багато з них не мають чіткого теоретичного підґрунтя, використовують головним чином традиційні кількісні або (рідше) якісні методиками, не носять систематичного характеру і зрештою не призводять до природження соціологічного знання. В той самий час існують поважні емпіричні дослідження різних аспектів побутування ідеології як у світовій соціологічній думці, так і (подекуди) в українській соціології. Серед останніх за часом варто виділити насамперед Світове дослідження цінностей, до якого включено запитання щодо ідеологічних уподобань населення тієї чи іншої країни, в тому числі й України. Зокрема, за крайністю «ліві-праві» населення України нині знаходиться майже посередині (середній бал - 5,78 з 10 балів, де 1 означає «ліві», 10 – «праві»). У порівнянні із 2011 р. можна спостерігати рух у напрямку «праві» (від значення 5, 49) [8].

Серед соціологічних досліджень останнього часу в Україні, дотичних до аналізу ідеології, слід окремо відзначити проведене представниками Київської школи економіки (автори – Т. Брік і О. Крименюк) за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» опитування щодо ідеологічних уподобань українців [9]. Його сильними рисами є нетрадиційна побудова запитальника та оцінювання ідеологічних преференцій респондентів за комбінованою методикою, яка передбачала два принципові моменти: і безпосередню самооцінку ідеологічних кредо опитуваних, і опосередковане віднесення їх до певного сектору ідеологічного простору. Виявилось, що переважна більшість опитаних фактично опинилася на лівому спектрі політичного компасу; мало того, з цих респондентів більшість попала у квадрат «лівий-авторитарний». Водночас згідно ідеологічних самооцінок майже всі респонденти, які назвали себе «правими у політиці», опинилися саме в «авторитарно-лівому» квадраті. Це свідчить, по-перше, про низьку ідеологічну культуру респондентів, нездатних реально оцінити свої ідеологічні уподобання, а по-друге, про недостатність лише вербально висловлених суджень, які часто є полярно протилежними і які важко ідентифікувати лише таким шляхом. Якщо перше можна віднести до пересічних громадян, то друге вимагає урізноманітнення

дослідницьких процедур у вжитку самих соціологів за рахунок введення, до прикладу, невербальних методів емпіричних досліджень. Іншими словами, домінування в українській соціології традиційних вербальних методів (опитувань, інтерв'ю, фокус-групових дискусій) вивчення ідеології варто сполучувати із такими ж традиційними, але призабутими невербальними методами, як-от спостереження та експеримент в їхньому пристосуванні до можливостей Інтернету, або новочасних візуальних методів. В цілому, як бачимо з наведеного, в емпіричних дослідженнях останнього часу продовжує домінувати інтерес до політичної ідеології та традиційне вивчення політичних ідеологічних уподобань населення у спектрі від «правих» до «лівих».

Тому метою цієї статті є презентація авторського підходу до розробки концептуальної схеми вивчення дискурсу ідеології в сучасній соціології з увагою до поведінкових практик та соціальних активностей продуцентів і реципієнтів ідеологій / ідеологічних уподобань. Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що при розробці підходу до створення концептуальної схеми вивчення дискурсу ідеології автори врахували мультипарадигмальний характер сучасної соціології та зміни у статусі ідеології, насамперед ті, які відображають тренд висунення в якості головних носіїв і суб'єктів ідеологій людей – творців, виробників і реалізаторів ідеологічних переконань і принципів у своїх повсякденних практиках. На цій основі за принципом оберненої піраміди було відібрано найбільш релевантний сучасним станам ідеології та соціології комплекс теоретичних положень і методів емпіричних досліджень, які відповідають зазначеному тренду і є недостатньо представленими в українській соціологічній науці. Йдеться про використання можливостей інтерпретації ідеології у річищі соціального конструктивізму, вужче – у теорії дискурсу, ще вужче – у критичному дискурс-аналізі Н. Феркло.

Виклад матеріалу та обґрунтування отриманих результатів. Ідеологія віддавна була одним з головних понять соціології. Вже на початках її розвитку як автономної науки про суспільство поняття «ідеологія» відіграло помітну роль в усій системі позитивістського соціологічного мислення передусім тому, що класики цієї науки роз-

глядали ідеологію в якості важливого інструменту «позитивної політики» держави. Ця політика, заснована на певних ідеологічних константах, мала слугувати вдосконаленню суспільства, викоріненню його вад та перетворенню людини з напів-тварини (за виразом Е. Дюркгайма, Homo Duplex) на істоту соціальну (тобто Homo Socius). У соціологічних вченнях другій половині XIX ст. – початку XX ст. соціологія виступала наукою про суспільство західного взірця з такими його рисами, як порядок, стабільність, раціональність, прогресивний розвиток від нижчих до вищих сходинок, влада соціальних інститутів, соціальний контроль з боку держави тощо. Ці риси багато в чому були співзвучними з ідеологією соціального лібералізму західного штибу протягом першої фази побутування ідеології у соціологічних розвідках щодо неї.

Не змінився пріоритетний статус ідеології лібералізму і (згодом) неолібералізму у соціологічних напрацюваннях мало не усього XX століття навіть з приходом глобалізації, яка, на переконання лідерів світової соціологічної думки, мала бути реалізацією західних ідей панування ринку і демократії у цілому світі. Власне доба глобалізації і формування нового предмету соціологічних досліджень – людства (на відміну від колишнього розуміння соціології як науки про суспільство) мала продемонструвати реалізацію західного варіанту глобалізаційних процесів і торжество втіленої у практику соціальної ідеології неолібералізму у світовому масштабі. Іншими словами, початки і розквіт глобалізації у вигляді вестернізації призвели до початку наступної, другої фази розвитку ідеологій як процесу, а саме до найвищого піку суспільного значення ідеології (нео)лібералізму. Всі інші ідеології (комуністична, фашистська, релігійна, націоналістична тощо) в цій другій фазі втратили своє пояснююче значення та перетворюючі інтенції і тому перестали бути предметом домінуючих наукових зацікавлень. Уособленням таких настроїв стали гасла про «кінець ідеології» чи навіть «смерть ідеології» в сенсі безумовного панування перемігшої ідеології західного ґатунку, що зрештою зумовило широко відому тезу Ф. Фукуями про «кінець історії» і «нудне XXI століття» [10], в якому не буде нічого іншого, крім панування однієї ідеології і одного соціального устрою (звісно,

капіталістичного). На його думку, з падінням Берлінського муру (1989 р.) почалося «завершення ідеологічної еволюції людства» і формування «деідеологізованого» світу. Вестернізований лібералізм та західна демократія здобули повну і остаточну перемогу, і майбутнє усього людства лежить тепер на шляхах трансформації в ліберальну демократію, в суспільство, засноване на цінностях, принципах і установках лібералізму. Відтак і в соціології найбільшого опрацювання дістали модифікації саме лібералізму і відбулося згасання наукового інтересу до інших ідеологій та проблематики ідеології як такої.

Але соціологічні дослідження початку XXI століття (до прикладу, П. Бергера і С. Гантінгтона у 10 країнах світу [11]) засвідчили, з одного боку, існування множинності версій глобалізації (у вигляді вестернізації, істернізації, альтернативних глобалізацій тощо), а з іншого – факт опертя цих різновидів глобалізації на різні, часом докорінно відмінні ідеології. Відтак сьогодення позначене мозаїкою ідеологій із втратою домінуючого значення її західноцентричної версії та з переважанням гібридизованих форм. Таким чином, ідеологія трансформується відповідно до умов часу. Це можна проаналізувати на основі змін конотацій у трактуванні ідеології: відколи вона постає із науки про ідеї (як абсолютне знання, закладене у свідомості людей) до виникнення різних її форм, які здатні набувати консенсусів та об'єднуватися, або до появи гібридних змішаних форм, що, як правило, поступово деградують.

Слід взяти до уваги також головні тренди, які характеризують ідеологічний простір сучасного суспільства і людства в цілому. Серед них, на нашу думку, можна виділити такі.

1. Дераціоналізація ідеології та її гіперемоційність, зверненість не так до розуму, як і

2. Все це дає підставу декотрим аналітикам говорити про виродження ідеології як такої. Вкрай негативну позицію у трактуванні сучасної ідеології займає експерт Інституту глобальних відносин Лондонської школи економіки та одночасно Інституту Гопкінса (США) П. Померанцев. Він описує епістемологічний хаос у ситуації з ідеологією сучасного світу в силу її заміни політикою ностальгії або навіть конспіроло-

гією на рівні інстинктів; твердить, що не залишилося чітких «лівих» і «правих» ідей, ідеологічних дебатів про майбутнє. Замість віри в ідеали новітня ідеологія чи те, що прийшло їй на заміну, прагне посіяти зневіру до всього і всіх, заплутати людей, занури-ти їх у стан безнадії і розпачу [12].

При всій, здебільшого негативній, конотації сучасного думання про ідеології одночасно проявляється і така їхня властивість, як зростання можливості для особистості і обирати, і творити нові ідеї та принципи, а також брати участь у їхній практичній реалізації. Це можна поцінувати як соціальну інклюзію в термінах ідеології (хоча часто й обмежену), яка має місце головно в демократичних, добре розвинутих країнах.

Доконаний факт множинності ідеологій сучасності максимально затрудняє їхнє концептуальне осмислення в соціології, яка вимушена відрефлексовувати наявну множину ідеологій у ситуації мультипарадигмальності всередині неї самої. Спрощено можна твердити, що вивчення ідеологій в соціології відбувалося до недавнього часу здебільшого в рамках широкої «макро-мікро» дихотомії або, за виразом П. Штомпки, «першої» і «другої» соціології [13]. Ці дві масштабні групи соціологічних теорій мають й іншу назву. Так, Г. Зборовський виділяє у всій багатоманітності соціологічних вчень дві лінії за ставленням до класики: класичну і некласичну [14]. В цілому відмінність між цими лініями і напрямками соціологічного теоретизування полягає в тому, що саме і як саме повинна вивчати соціологія. При цьому варто застосовувати положення, викладене відомим соціологом В. Радаєвим: аналіз будь-якого соціального явища чи процесу має здійснюватися в рамках аксіоматичного ядра тієї чи іншої течії / парадигми в соціології [15]. Оскільки розмір статті має свої природні обмеження, звизимо фокус дослідницької оптики до стисло-го викладу можливостей основних ліній чи способів соціологічного теоретизування щодо ідеології з тим, аби в підсумку обрати найбільш релевантний задуму авторів.

Отже, макросоціологія, як її йменує Н. Смелзер [16], або «перша соціологія», за Штомпкою, є сукупністю макроабстракцій про суспільство та великі масштабні утворення в ньому, які існують над головами людей (соціальні структури, соціальні процеси, соціальні явища тощо). Мікросоці-

ологія, або «друга соціологія» (чи, згідно Штомпки, «соціологія соціальних атомів»), передбачає аналіз особистості та взаємодії між особистостями; мислення, поведінку і дію, які існують всередині життя пересічної людини. Відповідно, якщо предметом аналізу виступає ідеологія, то існують принаймні два головні шляхи її розуміння і аналізу в межах зазначеної дихотомії. Перший шлях – визнання її як зовнішньої стосовно людини надіндивідуальної ідейної конструкції, створеної або державою і в інтересах держави, або класами, які виражають в ідеології свої інтереси. Другий шлях – тлумачення ідеології як внутрішньої складової життя людини в єдності її мисленнево-поведінкових складників. При цьому слід визнати, що ці два осмислення ідеологій розрізняються своїми головними характеристиками. Перший різновид (офіційна ідеологія держави, а також класів і великих соціальних груп) зазвичай виступає у формі об'єктивно існуючих раціоналізованих комплексів викладу головних ідей, принципів і положень, а друга формується і функціонує на здебільшого суб'єктивному повсякденному життєвому рівні, у формі ідейних поглядів, переконань і уявлень пересічних людей, забарвлених емоційно.

Ці два різні бачення того, що вивчає соціологія, втілених у макро-мікро дихотомії, багато соціологів намагалися певним чином якщо не об'єднати, то зблизити. Одна з таких останніх спроб належить вже згаданому П. Штомпці в його фундаментальній праці «Соціологія. Аналіз суспільства» (2020 р.). В ній він, зокрема, приділяє особливу увагу так званому «новому теоретичному рухові» у вигляді сполучення історичної соціології та теорії суб'єктності. Ці дві школи, на його переконання, хоча й виходять із відмінних початкових позицій і різних традицій, «сходяться в тому, що представляють суспільство як динамічний процес, під час якого люди своєю діяльністю створюють і репродукують контекст власної екзистенції – соціальні структури, які відтак стають початковими умовами, що обмежують або стимулюють їхні подальші дії. Так виникає нова соціальна онтологія, своєрідна візія суспільства» [17, с. 651]. В цій візії люди самі творять своє суспільство і історію, але не довільно, оскільки обмежені існуючими структурними умовами. Але в підсумку «дії людей

частково детерміновані минулими структурами, а майбутні структури частково детерміновані теперішніми діями» [17, с. 652].

Отже, структури та суб'єкти – колись ключові фігури історії; але тепер утворюється нове, особливе соціальне поле, третій рівень реальності, або індивідуально-структурне поле, яке перетворюється на головний предмет уваги соціологів. У цьому полі і структури, і суб'єкти, підкреслює П. Штомпка, мають дуальний характер: дуальний характер структур знаходить вираз у тому, що вони детермінують суб'єктів і водночас самі є ними детермінованими, а дуальний характер суб'єктів – у тому, що вони формують структури і водночас піддаються формуванню з їхнього боку [17, с. 654].

Цей принцип дуальності П. Штомпки цілком можна застосувати і до бачення ідеології сьогодення. З одного боку, вона є атрибутом структури суспільства, надіндивідуальним об'єктивно існуючим феноменом, а з іншого – це результат суб'єктивної творчості людини, її спроб осмислити і сформулювати свої життєві інтереси, втілити їх у життя. Дуальність ситуації з ідеологією полягає в тому, що людина живе в тому чи іншому суспільстві і відтак відчуває силу впливу панівної ідеології держави чи великої соціальної спільноти, але водночас є вільною у створенні або виборі своєї ідеологічної преференції чи ідентифікації.

Що ж обрати практикуючому соціологові? На нашу думку, враховуючи реальний стан ідеологічного простору та головні тренди його трансформацій, в якості методологічного джерела вивчення ідеологій сьогодення найбільш релевантним вважаємо соціальний конструктивізм. Мотивуємо це тим, що саме в межах цього теоретико-практичного комплексу максимально враховано взаємозв'язок між макро- і мікросоціологією, між об'єктивними умовами і суб'єктивним фактором, коли між ними долаються крайнощі. Це увиразнилося у назвах розділів головної праці засновників конструктивізму П. Бергера і Т. Лукмана: «Суспільство як об'єктивна реальність» та «Суспільство як суб'єктивна реальність» [18]. Додамо, що саме таке бачення суспільства і людини, очевидно, й лягло через півстоліття в основу принципу дуальності П. Штомпки.

Серед головних теоретичних положень, які складають загальне аксіоматичне ядро со-

ціального конструктивізму і які ми аплікуємо на вивчення ідеології, виділимо такі.

1. Реальність конструюється соціально; відповідно, ідеологія як складова реальності також конструюється соціально.

2. Соціальна реальність – результат повсякденних комунікаційних процесів та безперервного конструювання значень і символів, які лежать в основі людської діяльності. Те саме можна твердити і про ідеологію в її невинному русі оновлення та виробництва нового ідеологічного продукту, нових значень у рамках свого дискурсу.

3. Реальність неможливо розглядати поза дискурсом (все, що оточує людей, – це дискурс). Ідеологія також є часткою реальності і щодо неї також можна створювати дискурси, конкретизовані в різноманітних ідеологічних формах.

4. Дискурс – це соціальний конструкт, що конструє соціальну реальність за допомогою значень. Дискурс ідеології – це також один з багатьох соціальних конструктів, в яких відбувається конструювання різних аспектів соціальної реальності та (вужче) соціальних відносин і взаємодій за допомогою певних, організованих ієрархічним чином значень стосовно ідеології.

5. Особистість чи група постійно створює своє бачення соціального світу, засвоює досвід та пропускає через себе об'єктивну реальність і конструє при цьому власне бачення навколишнього життя, формує відповідні картини світу. Стосовно дискурсу ідеології, то її суб'єкти створюють кожен своє розуміння соціальної реальності, накопичують досвід побутування певних ідеологічних дискурсів меншого масштабу і конструють бачення світу відповідно чи до інтересів держави, чи різних соціальних груп і спільнот, а чи окремої особистості.

6. Соціально конструйована реальність – динамічний процес постійного розвитку, адже реальність відтворюють люди під впливом її інтерпретації і знань про неї. Соціально конструйована в дискурсі ідеології реальність має тенденцію до безперервного змінювання та взаємодій різних конфігурацій складників ідеологічного поля відповідно до певного етапу суспільного розвитку та преференцій суб'єктів. Тобто сама практика створення дискурсу ідеології є динамічною.

7. В процесі наукового пізнання соціальну реальність моделюють чи конструюють а також визначають шляхи, за допо-

могою яких індивіди беруть участь у створенні реальності, яка ними безпосередньо сприймається. В дискурсі ідеології суб'єкти моделюють і конструюють своє бачення тих чи інших складників соціальної реальності та засобів, спрямованих або на утримання статус-кво, або на соціокультурні зміни.

З бігом часу соціальний конструктивізм став парадигмальною основою для створення нових розгалужень, серед яких, на нашу думку, найбільш співзвучним і плідним для сучасного розуміння ідеології є дискурс-аналіз як сукупність теоретичних положень і відповідних їм методів емпіричних досліджень. Його наукова привабливість виявилася такою високою, що в цьому річцісті наприкінці ХХ століття сталося внутрішнє структурування з виділенням декількох гілок. Серед них Л. Філліпс та М. Йоргенсен виділяють теорію дискурсу Е. Лакло та Ш. Муфф, критичний дискурс-аналіз Н. Феркло та дискурсивну психологію [19]. Ці дослідниці здійснили порівняння виокремлених напрямків і виділили їхні спільні та відмінні риси. В першу чергу, вони наголосили, що всі три варіанти базовані на принципах соціального конструктивізму, а також на положеннях лінгвістичного постструктуралізму. Вони також зазначили, що дискурс є поняттям міждисциплінарним, хоча і з явним тяжінням до соціолінгвістики; але процедури його застосування навпрост залежать від вибору вченого та предметного поля науки, до якої він належить. У той самий час виявилось, що в соціології бракує чіткої соціологічної експлікації ідеології власне у дискурсивному полі, яка відображала б об'єкт-суб'єктні характеристики ідеології, її практично-функціональне значення та роль суб'єкта у виробленні / споживанні ідеологій. Як правило, науковці лише побіжно згадують серед різновидів дискурс-аналізу можливості його соціологічної інтерпретації, як це видно із праці Дж. Руїса [20]. Він окремо виділяє соціологічний рівень дискурсу і наголошує, що з соціологічної точки зору дискурс визначається як будь-яка практика, за допомогою якої індивіди надають реальності певного значення. Такого роду твердження, попри намагання здійснити соціологічну експлікацію дискурсу та акцентувати на потребі його використання, все ж носять надто загальний характер і вимагають подальшої деталізації.

Ознайомлення з трьома версіями теорій дискурсу та використовуваними ними методами дискурс-аналізу вплинуло на те, що ми обрали критичну версію Н. Феркло для дискурсивного тлумачення ідеології в силу причин, наведених нижче.

По-перше, у критичному дискурс-аналізі (далі – КДА) визнається активна роль дискурсу (а значить, і дискурсу ідеології) у конструюванні соціального світу за допомогою значень. Дискурс не просто відображає реальність, але конструє її включно із шляхами її змін і трансформацій, що також притаманне дискурсу ідеології, якому присвячено окрему частину доробку Н. Феркло. В його розумінні ідеологія є певною конструкцією значень, які сприяють створенню, відтворенню і перетворенню насамперед відносин влади.

По-друге, КДА розкриває взаємини між дискурсом і соціокультурним розвитком. Дискурс ідеології, як правило, включає до себе або засоби збереження існуючого стану соціуму і культури та його вдосконалення, або шляхи їхньої перебудови чи злам у майбутньому. Також дискурс ідеології здатен впливати або на підтримку і збереження соціальної нерівності, або на її подолання; захищати владу і гегемонію певного класу чи соціальної групи, або сприяти їхньому знищенню. Взагалі метою КДА сам Н. Феркло визначає першочергове сприяння розвитку ліберальних дискурсів і демократизації та встановленню справедливого соціального ладу, що є дуже близьким до дискурсу ідеології.

По-третє, у працях Н. Феркло об'єднано макросоціологічний аналіз соціальної практики та мікросоціологічну інтерпретаційну традицію в соціології, а це сприяє якщо не подоланню мікро-макро дихотомії в соціологічному трактуванні ідеології, то їхньому зближенню та співіснуванню. Відповідно, дискурс ідеології дає можливість концентрації соціологічної оптики і на макроідеологіях, і на ідеологічних пропозиціях меншого або локального масштабу та на ефективності їхніх впливів на соціокультурний розвиток.

По-четверте, на відміну від інших різновидів дискурсу, саме КДА наголошує на тому, що люди не є пасивними ідеологічними суб'єктами, а виконують важливу соціальну функцію ініціатора чи рушія соціокультурних змін. Вони зазвичай мають

якусь традиційну ідеологічну позицію, але й можуть діяти креативно, створювати власні зв'язки між різними практиками та існуючими ідеологіями, а також, що найважливіше, перетворювати свої ідеологічні інтенції та потенційні ресурси на реальність.

По-п'яте, у своєму аналізі дискурсу ідеології Н. Феркло передбачає існуючу у сьогоденні ситуацію, коли люди можуть опинитися «всередині» різних і / або конкуруючих ідеологій, що породжує в них, близько до опису сучасної ситуації в ідеологічному просторі П. Померанцева, відчуття непевності і розгубленості, невіри в можливість щось зробити і змінити.

І, нарешті, по-шесте, теоретичні положення КДА Н. Феркло апробує у своїй трьохвимірній моделі, яка є аналітичною структурою для емпіричного дослідження, в нашому випадку – дискурсу ідеології в його конкретному виразі. Головними складниками цієї моделі є текст, дискурсивні практики і соціальні практики. Текст, згідно з Феркло, вимагає лінгвістичного аналізу; дискурсивна практика є ситуацією використання тексту; соціальна практика – це вплив дискурсу на реальність.

Оскільки сам Н. Феркло розробляв лінгвістичну версію КДА з її особливою увагою до текстів і мови, висловлені ним погляди, які складають аксіоматичне ядро критичного дискурс-аналізу, варто адаптувати до можливостей і меж соціології. В нашому випадку слід внести певні корективи щодо соціологічного розуміння всіх трьох складових запропонованої аналітичної моделі емпіричного дослідження в її застосунку до ідеології. Зокрема, крім тексту в його традиційному розумінні (до прикладу, текст програми політичної партії чи програми дій уряду), його виробництва та сприйняття, в сучасній соціології починають з'являтися дослідження гіпертексту, який домінує нині у віртуальному просторі Інтернету. Оскільки значна частина людської життєдіяльності перенеслася сьогодні власне до Світової мережі, то нова мова інформації і комунікації з приводу ідеології (ідеологічний гіпертекст) також починає бути об'єктом уваги соціологів, особливо коли йдеться про такі речі, як, до прикладу, передвиборчі кампанії. Тому для соціологів вкрай важливо вивчати процеси виробництва текстів і гіпертекстів (у тому

числі ідеологічних), з одного боку, а також особливості їхнього сприйняття людьми, з іншого, і саме ці сфери застосування КДА ідеології поволі стають тепер дедалі більш помітними в соціології. Те саме стосується з'ясування того, як саме дискурси (в тому числі ідеологічні) можуть бути активізованими в тексті та гіпертексті.

Складніше виглядає питання із розумінням другої складової моделі - дискурсивних практик в їхньому соціологічному значенні. Н. Феркло наголошує, що дискурсивна практика є соціальною, а відтак виступає одним з вимірів / моментів соціальної практики, є містком між текстом і соціальною практикою. За своєю сутністю дискурсивна практика є ситуацією використання тексту. Використовуючи думку Н. Феркло, дискурсивні практики ідеологічного ґатунку можуть полягати у підтримці певного соціального чи політичного устрою або допомагати його знесенню. Відтак ідеологія є частиною дискурсивних практик. Далі, Н. Феркло акцентує на тому, що процес формування дискурсивних практик відбувається як на макро-, так і на мікрорівнях, як у вигляді конструювання офіційних ідеологій, так і ідеологічних конструктів меншого масштабу. Причому роль дискурсу для нього – це підтримка соціального порядку та здійснення соціальних змін [21].

Взаємозв'язок вивчення тексту і дискурсивних практик вбачається Н. Феркло у двох напрямках: по-перше, у з'ясуванні того, як саме автори текстів (в тому числі, очевидно, і ідеологічних) використовують вже існуючі дискурси і жанри, аби створити текст, а по-друге, як отримувачі текстів застосовують доступні дискурси і жанри при сприйнятті та інтерпретації текстів. Вже згадувані Л. Філіпс та М. Йоргенсен у зв'язку з цим влучно зазначають, що така модель Н. Феркло є описом відносин між текстом і контекстом [19, с. 115]. Тому ідеологічна дискурсивна практика в цьому випадку виступає посередником між ідеологічним текстом і відповідною соціальною практикою.

Відтак третя складова цієї моделі – соціальні практики. Як впливає з прочитання праць Н. Феркло, ці соціальні практики залежать від багатьох джерел впливу, в тому числі й дискурсів ідеології. Ці ідеологічні дискурси мають різне спрямуван-

ня, головню в діапазоні від підтримки існуючого стану певної соціальної системи та її вдосконалення і до її скасування та заміни іншою. В такий спосіб відбуваються соціокультурні зміни як зміни соціуму і його культури. Питанням залишається, як саме та чи інша дискурсивна практика бере участь у більш широкій соціальній практиці, хоча у випадку з дискурсом ідеології такий взаємозв'язок є найбільш очевидним.

Сам Н. Феркло лише стисло виразнює складові своєї аналітичної моделі, і його критики власне й наполягають на тому, що в цій моделі взаємозв'язок її складових не виписаний докладно і що існує недоведеність дієвості дискурсивних практик у напрямку зміни соціального порядку і ширше – соціокультурних змін. Можливо, соціологія зможе закрити певну частину таких критичних зауважень на адресу творця КДА. Це стосується і можливостей соціології посприяти з'ясуванню активної ролі суб'єкта і у виробництві текстів та гіпертекстів, і у самих дискурсивних та соціальних практиках, на що у працях Н. Феркло також звертається менше уваги, ніж вони того заслуговують.

Але найбільше, мабуть, критичних зауважень стосовно доробку Н. Феркло аналітики висувають щодо відсутності чітких визначень соціальних практик та механізмів впливів на них дискурсивних практик. Можливо, Н. Феркло і не ставив перед собою таке завдання, але власне соціології і належить завершити його справу в деталізації таких взаємовпливів і взаємозв'язків. Ми вважаємо, що у цій справі соціологія може долучитися до запровадження до КДА процедур фрейм-аналізу; саме фрейми формують ідеологічний дискурс і конкретизують його в текстах. Це видається особливо важливим стосовно соціологічного розуміння дискурсу ідеології та його складових. Ми вже згадували емпіричне дослідження, представлене у публікації Т. Бріка і О. Крименюка. Саме в ньому і здійснено кореляцію певних політичних дискурсів та тих фреймів, в яких вони знаходять конкретизований вираз. Але таких досліджень наразі обмаль, вони є поодинокими в українській соціології.

З урахуванням сказаного вище, на основі напрацювань Н. Феркло та аналізу його підходу пропонуємо окреслити роль фреймів у контексті творення дискурсу

ідеології децентралізації. Ця сучасна ідеологія тільки починає набувати в Україні своє визнання і втілення у реальні соціальні практики, які великою мірою змінюють життя мешканців територіальних громад. Вона була свідомо обрана нами як нова (для України) соціальна ідеологія, що має частково політичний характер, з тим, аби уникнути традиційної редукції ідеології до її чисто політичного різновиду. У табл. 1 зображена інтерпретація фреймів, які формують та конкретизують ідеологічний дискурс децентралізації.

Вплив на соціальні практики ідеологічного дискурсу децентралізації та фреймів, які його складають, вважаємо за можливе представити у вигляді потенційно досяжних результатів. Йдеться передусім про формування оптимальної системи адміністративно-територіального устрою, яка дозволить громадам брати участь у вирішенні питань місцевого значення. Завдяки створенню власної податкової бази, органи місцевого самоврядування вмотивовані розвивати регіональні та місцеві економіки та бізнес, залучати інвестиції тощо. Запровадження процедури прозорого складання місцевих бюджетів за участі громадськості та звітування про виконання бюджету забезпечує прозорість та ефективність використання бюджетних коштів. Фінансування регіональної політики з власних коштів забезпечує розвиток та підвищення конкурентоздатності громад і регіонів.

Як зазначає І. Гофман, фрейми дозволяють особистості «розмістити, сприймати, ідентифікувати та позначити події або обставини в рамках свого життєвого простору або / і світу назагал» [22, с. 21]. Фрейм є свого роду схемою конструювання, інтерпретації, кодування ситуації, події, явища, що дозволяє краще їх зрозуміти, втілити у відповідні тексти / гіпертексти, у дискурсивні, а згодом і у соціальні практики.

Під «фреймом дискурсу ідеології децентралізації» ми маємо на увазі концептуальну структуру властивостей цього ідеологічного дискурсу, певним способом організовані уявлення щодо розвитку місцевих громад. У такому розумінні ці фрейми генерують вплив на соціальні практики, а згодом і соціокультурні зміни, які ми окреслили у контексті дискурсу ідеології децентралізації. Зокрема, до кожного типу фрейму (політичний, адміністративний, фінансово-

Таблиця 1

Фрейми, що складають дискурс ідеології децентралізації

Тип фрейму	Інтерпретація фрейму
Політичний	- Передача «на місця» максимальної кількості повноважень, які органи місцевого самоврядування здатні виконати - Посилення ролі органів місцевого самоврядування - Посилення ролі місцевих політичних партій - Міжмуниципальна консолідація між громадами - Залучення населення до прийняття управлінських рішень за рахунок партисипативних практик (бюджети участі, громадські слухання, місцеві ініціативи, електронні петиції, консультативно-дорадчі органи, публічні консультації тощо) - Органам місцевого самоврядування надана можливість розробляти Стратегії/ Програми розвитку з урахуванням конкретних проблем, потреб громади (історичних, економічних, екологічних, культурних, територіальних)
Адміністративний	- Об'єднання міст/селищ/сіл - Укрупнення районів - Землями на території населених пунктів розпоряджаються відповідні органи місцевого самоврядування
Фінансово-економічний	- Автономія місцевих бюджетів - Органи місцевого самоврядування мають фінансові засоби та повноваження збирати місцеві податки
Соціальний	- Збільшення можливостей для надання соціальних послуг дистанційно - Розвинена інфраструктура на місцях (якісні дороги, Центри безпеки, ЦНАПи тощо)

Джерело: авторське напрацювання

економічний, соціальний) визначена його конкретна інтерпретація, що дозволяє розробити відповідний дизайн соціологічного дослідження. Звичайно, такі пропозиції вимагають свого подальшого опрацювання власне в соціологічному річизці, що зможе збагатити критичний дискурс-аналіз як одну з найвпливовіших течій сучасних соціогуманітарних наук.

Висновки. Таким чином, обрана для аналізу тема розкривається через подвійну контекстуалізацію ідеології та соціології, яка знаходить прояв у поєднанні множинності ідеологій та мультипарадигмальності сучасної соціології. Застосовано також принцип дуальності структури і суб'єкта, який дозволяє розглядати і ідеологію, і соціологію як максимально широкі утворення, в яких взаємодіють об'єктивні та суб'єктивні чинники і феномени. Щодо ідеології, то в ній співіснують офіційні ідеологічні системи, маніфести і програми окремих політичних партій, з одного боку, та ідеологічного ґатунку уявлення й ідеї пересічних громадян, конструйовані суб'єктивно, з іншого. Щодо соціології принцип дуальності проявляється у двох головних гілках теоретизування та у двох відповідних групах методів соціологічних

досліджень – кількісних і якісних. Головним трендом сучасності є зростання ролі і ваги суб'єктивних чинників як у всіх сферах суспільного життя, так і в науковому та ідеологічному просторах.

Ці принципи було адаптовано до соціологічного вивчення ідеології через порівняльний аналіз напрямків і, як наслідок цієї селекції, обрано соціальний конструктивізм як головне методологічне джерело дослідження, а також його відгалуження – теорії дискурсу у версії критичного дискурс-аналізу Н. Феркло. Закладені в них ідеї було апліковано на соціологічне вивчення дискурсу ідеології в єдності теоретичних положень і відповідних методик емпіричних досліджень. Ідеологію визначено в якості соціально конструйованого мегадискурсу, що складається з множини ідеологічних дискурсів меншого масштабу, відмінних за ступенем раціональності, соціального статусу і ролі в суспільстві тощо. Агентами / суб'єктами дискурсів ідеології є влада, яка конструює офіційний ідеологічний дискурс держави, ідеологи певних політичних сил та пересічні громадяни. Дискурси ідеології мають дуальний характер, оскільки обмежені існуючими ідеологічними традиціями, але також вони є ін-

новаційними ідеологічними продуктами, конструйованими суб'єктивно в нових історичних умовах. Дискурси ідеологій складаються з фреймів, в яких знаходять вираз окремі компоненти ідеологій, що відображають їхню суть у відповідних текстах та обговорюються в дискурсивних практиках з подальшими можливостями реалізації у соціальних практиках. Дискурси ідеологій можуть або сприяти збереженню існуючого порядку, або викликати соціокультурні зміни. З'ясувати це допоможе триангуляція методів соціологічного дослідження, до яких відносимо як традиційні кількісні

і якісні, експеримент та спостереження в їхніх сучасних формах, так і невербальні (передусім візуальні) методи і процедури контент-аналізу текстів і гіпертекстів у поєднанні з фрейм-аналізом.

У такий спосіб запропоновано підхід до створення концептуальної схеми соціологічного різновиду критичного дискурсу-аналізу в органічній єдності теоретичних положень та методик емпіричних соціологічних досліджень, який пропонується до обговорення у професійному середовищі соціологів і подається у вигляді запрошення до дискусії.

Список літератури

1. Буравой М. Комментарий: за глобальную социологию низших слоев? Социологические исследования. 2009. № 4. С. 14-15. URL: https://www.isras.ru/files/File/Socis/2009-04/Buravoy_2.pdf
2. Черниш Н. Й. Соціологічні аспекти вивчення взаємозв'язків між глобалізацією та пандемією COVID-19. Український соціум. 2020. № 4 (75). С. 11-12. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2020.04.009>
3. Горлач М. І. Основні політичні ідеології сучасності. URL: <https://document.wikireading.ru/hvuRMUmV4S>
4. Харламенков В. Лівий VS правий погляд на світ. URL: <http://c4u.org.ua/livij-vs-pravij>
5. Прунак М. Виклик лібералізмів: критика, але не заперечення. Вісник «Соціогуманітарні проблеми людини». 2005. № 1. URL: <http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p059.php>
6. Пиже Ж. Теория Пиже. Разд. III: Теория стадий. История зарубежной психологии. 30-е – 60-е годы XX века. Тексты / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. С. 232-292.
7. Соціологія ідеології. URL: <http://socio.karazin.ua/resources/cadafaca50566b619aba167ddfa4d655.pdf>
8. Україна у Світовому дослідженні цінностей. Resume of the Analytical report «Ukraine in World Values Survey 2020». URL: http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS-UA_2020_report_ENG_WEB.pdf
9. Брік Т., Крименюк О. Справа наліво: що думають українці про державний контроль економіки та особисту свободу? URL: <https://voxukraine.org/sprava-nalivo-shho-dumayut-bilshist-ukrayintsiv-pro-derzhavnij-kontrol-ekonomiki-ta-osobistiv-svobod/>
10. Фукуяма Ф. Конец истории? Вопросы философии. 1990. №3. С. 134-145.
11. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / под ред. Бергера П., Хантингтона С. М.; пер. с англ. В. В. Сапова; под ред. М. М. Лебедевой Аспект Пресс, 2004. 379 с.
12. Азар И. Раньше был коммунизм, а теперь триумф цинизма. Интервью с П. Померанцевым. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/05/19/85434-ranshe-byll-kommunizm-a-teper-triumf-tsinizma>
13. Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии. Социологические исследования. 2009. № 8. С. 3-13.
14. Зборовский Г. Метапарадигмальная модель теоретической социологии. Социологические исследования. 2008. № 4. С. 3-15. URL: <https://www.isras.ru/files/File/Socis/2009-08/Shtompka.pdf>
15. Радаев В. Возможна ли позитивная программа для российской социологии. Социологические исследования. 2008. № 7. С.24-33. URL: <https://www.isras.ru/files/File/Socis/2008-07/Radaev.pdf>
16. Смелзер Н. Проблемы социологии. Георг-Зимеливські лекції. Львів: Кальварія. 2003. 128 с.
17. Штомпка П. СОЦІОЛОГІЯ. Аналіз суспільства. Львів: Колір ПРО, 2020. 800 с.
18. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: Медиум, 1995. 323 с.
19. Йоргенсен М., Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков: Гуманитарный центр. 2004. 336 с.
20. Ruiz J. Sociological Discourse Analysis: Methods and Logic. Forum: Qualitative Social Research. 2009. 10 (2). Pp.1-30. DOI: <https://doi.org/10.17169/qs-10.2.1298>
21. Fairclough N. Discourse and social change. Cambridge Polit Press, 1992. 251 p. URL: https://www.academia.edu/10844622/FAIRCLOUGH_Discourse_and_Social_Change
22. Goffman E. Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience. Cambridge: Harvard University Press, 1974. 577 p. URL: https://www.academia.edu/9520207/Frame_Analysis_pp_1_40

References

1. Burawoy, M. (2009) "Comment: for the global sociology of the lower classes?" Sociological research. № 4. Pp. 14-15 [online]. Available at: https://www.isras.ru/files/File/Socis/2009-04/Buravoy_2.pdf [in Russian]
2. Chernysh, N. (2020) "Sociological aspects of the study of interconnections between globalization and the COVID-19 pandemic" Ukrainian society № 4 (75) DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2020.04.009> [in Ukrainian]
3. Gorlach, M. The main political ideologies of today [online]. Available at: <https://document.wikireading.ru/hvuRMUmV4S> [in Ukrainian]

4. Kharlamenkov, V. Left VS Right view of the world [online]. Available at: <http://c4u.org.ua/livyj-vs-pravyj> [in Ukrainian]
5. Prunak, M. (2005) "Liberalism Challenged, but not Rejected" Herald Socio-Humanitarian Problems of Person 1 [online]. Available at: <http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p059.php> [in Ukrainian]
6. Piaget, J. (1992) "Piaget's theory. Section III: Theory of stages" History of foreign psychology. 30s - 60s of the XX century in Halperin, P. and Zhdan. A. (eds) Moscow University Press. Pp. 232-292 [in Russian]
7. ociology of ideology [online]. Available at: <http://socio.karazin.ua/resources/cadafafc50566b619aba167ddfa4d655.pdf> [in Ukrainian]
8. Ukraine in the World Values Survey. Resume of the Analytical report «Ukraine in World Values Survey 2020» [online]. Available at: http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_ENG_WEB.pdf
9. Brick, T., Krymenyuk, O. From right to left: what do Ukrainians think about state control of the economy and personal freedom? [online]. Available at: <https://voxukraine.org/sprava-nalivo-shho-dumayut-bilshist-ukrayintsiv-pro-derzhavnij-kontrol-ekonomiki-ta-osobistih-svobod/> [in Ukrainian]
10. Fukuyama, F. (1990) "The end of history?" Voprosy Filosofii. 2018. № 3. Pp. 134-135, 145 [in Russian]
11. Berger, P. and Huntington, S. (eds.) (2004) Multifaceted globalization. Cultural diversity in the modern world. Translated by Sapova V. in Lebedeva L. (ed.) M: Aspect Press. Pp. 19-20 (8-24) [in Russian]
12. Azar, I. Before there was communism, and now the triumph of cynicism. Interview with P. Pomerantsev [online]. Available at: <https://novyagazeta.ru/articles/2020/05/19/85434-ranshe-byt-kommunizm-a-teper-triumf-tsinizma> [in Russian]
13. Sztompka, P. (2009) "The focus on everyday life: a new turn in sociology" Sociological studies. № 8. Pp. 3-13 [in Russian]
14. Zborovskiy, G. (2008) "Metaparadigm Model of Theoretical Sociology" Sociological studies. № 4. Pp. 3-15 [in Russian]
15. Radaev, V. (2008) "Is positive program possible for the Russian sociology" Sociological studies. № 7. Pp. 24-33 [in Russian]
16. Smelzer, N. (2003) Problems of sociology. Georg-Zimel's lectures. Lviv: Calvaria [in Ukrainian]
17. Sztompka, P. (2020) Sociology. An analysis of society. Lviv: Kolir PRO [in Ukrainian]
18. Berger, P. and Luckmann, T. (1995) The Social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge. M.: Medium [in Russian]
19. Jorgensen, M. and Phillips, L. (2004) Discourse Analysis. Theory and method. Kharkiv: Humanitarian Center [in Russian]
20. Ruiz Ruiz, J. (2009) "Sociological Discourse Analysis: Methods and Logic", Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research, 10(2). DOI: <https://doi.org/10.17169/fqs-10.2.1298>
21. Fairclough, N. (1992) Discourse and social change. Cambridge Polit Press [online]. Available at: https://www.academia.edu/10844622/FAIRCLOUGH_Discourse_and_Social_Change
22. Goffman, E. (1974) Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience. Cambridge: Harvard University Press [online]. Available at: https://www.academia.edu/9520207/Frame_Analysis_pp_1_40

ІДЕОЛОГІЯ В ФОКУСЕ КРИТИЧЕСКОГО ДИСКУРС-АНАЛІЗА Н. ФЭРКЛО

Наталія Черниш

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1638-8639>, e-mail: nchernysh@gmail.com

Тетяна Лукеря

студентка PhD програми, по направлению 054 «Социология» Львівського національного університету імені Івана Франка, ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7039-9115>, E-mail: tetyanalukeria@gmail.com

В статье использованы два основных принципа социологического анализа идеологии в начале XX века: принцип двойной контекстуализации М. Буравого и положение о дуальности структур и субъектов П. Штомпки. Применение этих двух принципов позволило уточнить фокус авторского исследования на перекрестке множественности идеологий и мультипарадигмальности современной социологии. Осуществлено социологическое осмысление трансформаций социальной роли идеологии в развитии общества на протяжении конца XIX – начала XXI века, выделены три ее главные фазы. Поскольку идеология – явление, имеющее много измерений, приведены возможности ее концептуализации в ряде главных социологических метапарадигм и их аксиоматических ядер. В частности, акцент сделан на разнообразии дебатов относительно макро-микро дихотомии в изучении идеологии за счет увеличения инвариантности в трактовке обоих членов этой дихотомии и признании сложного характера структур и субъектов, имеющих объект-субъектные характеристики. Отмечено, что в научном русле не хватает социологической экспликации и концептуализации такого видения идеологии и соответствующих ему методик эмпирических исследований. Поэтому аргументировано сужение социологической оптики к изучению идеологии в рамках социально-конструктивистского направления социологиче-

ского теоретизирования в его критической версии. Поскольку сегодня акцентируют важность изучения практических аспектов идеологии и роли ее субъектов в общественных преобразованиях, в рамках кластера критического дискурс-анализа в качестве главного методологического источника избраны наработки Н. Феркло. Выявлены эвристические возможности и пределы использования теоретических положений критического дискурс-анализа Н. Феркло для познания идеологии. На этой основе выделены основные характеристики идеологического дискурса, а также аппликованы основные положения критического дискурс-анализа на исследование идеологии с особым вниманием к ее субъектам. В результате применения этих исследовательских процедур предложен подход к созданию концептуальной схемы исследования идеологии, учитывающий ее объект-субъектные характеристики и позволяющий исследовать роль агентов и реципиентов в процессе конструирования и потребления идеологии, а также в трансформациях социальных практик и социокультурных преобразованиях.

Ключевые слова: *идеология, идеологический дискурс, критический дискурс-анализ, текст, гипертекст, дискурсивные практики, социальные практики, фрейм-анализ.*

IDEOLOGY IN THE FOCUS OF CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS N. FAIRCLOUGH

Nataliya Chernysh

Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Department of Sociology, Ivan Franko National University of Lviv, 1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1638-8639>, e-mail: nchernysh@gmail.com

Tetyana Lukeria

PhD student, Department of Sociology, Ivan Franko National University of Lviv, 1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7039-9115>, E-mail: tetyanalukeria@gmail.com

Paper describes two basic principles of sociological analysis of ideology in the early XXI century: the principle of double contextualization of M. Burawoy and the principle of the duality of structures and subjects of P. Sztopka. This allowed to clarify the focus of the author's research on the intersection of the plurality of ideologies and multiparadigm of modern sociology. Authors have distinguished a sociological understanding of the transformations of the social role of ideology in the development of societies during the XIX – early XXI century and its three main phases. Taking into account the multiparadigm of ideology, the possibilities of its conceptualization in a number of major sociological metaparadigms and their axiomatic nuclei are analyzed. Paper emphasizes on diversifying the debate on the macro-micro dichotomy in the study of ideology by increasing the invariance in the interpretation of both members of this dichotomy and recognizing the complex nature of structures and subjects that have object-subject characteristics. There is a lack of sociological explication and conceptualization of such a vision of ideology and corresponding methods of empirical research. Therefore, the narrowing of sociological optics to the study of ideology within the socio-constructive direction of sociological theorizing in its critical version is argued. As the importance of studying the practical aspects of ideology and the role of its subjects in social transformations is emphasized today, the position of N. Fairclough was chosen as the main methodological source within the cluster of critical discourse analysis. Paper describes heuristic possibilities and limits of using the theoretical provisions of critical discourse-analysis of N. Fairclough for cognition of ideology. The main characteristics of ideological discourse are argued, as well as the main provisions of critical discourse-analysis are applied to the study of ideology with special attention to its subjects. As a result of the application of these research procedures, an approach to the conceptual scheme of ideology research is developed, which takes into account its object-subject characteristics and allows studying the role of agents and recipients in the construction and consumption of ideology, as well as in the transformation of social practices and socio-cultural transformations.

Keywords: *ideology, ideological discourse, critical discourse analysis, text, hypertext, discursive practices, social practices, frame-analysis.*

DOI: 10.26565/2077-5105-2020-24-04

УДК 316.74: 001

THE PRODUCTION OF SPACE AND THE EXPLOITATION OF ATTENTION: A VIEW FROM/OF POSTSTRUCTURALISM

Alexander Golikov

Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor of the Sociology Department of V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, e-mail: a.s.golikov@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

Vladislav Tyaglo

MA student School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, e-mail: marooceano@gmail.com

The article analyzes the possibilities of applying the methodology of poststructuralism in modern sociology, in particular in relation to the problems of space production and the exploitation of attention. The heuristic potential of poststructuralism for sociology is investigated, where the methodology of deconstruction is especially studied. The problem of space production by means of attention exploitation is analyzed in the context of Gilles Deleuze's concepts. It is emphasized that the central Deleuzian concept of difference in correlation with a number of concepts (in particular, representation and repetition) provides important tools for understanding the nature of production and reproduction of space, on the one hand, and the procedurality of attention as an object of exploitation, on the other. Poststructuralist metaphors of systematicity (tree and rhizome) are being rethought from the sociological perspective not as mutually exclusive, but as typologically compatible. Deleuze's distinction between nomadic and structural modes of perception is analyzed. The attention is focused on the phenomenon of a *dividuum* («divided») from the point of view of the production of acts of perception and acts of attention. In addition, an important aspect is the problem of production of chronological as structurally comparable with production of spatial. The preconceptions isolated from the Deleuzian theoretical rhizome are used by the authors in relation to the problems of mass culture in the explications of Gilles Lipovetsky and Paul Virilio. Attention is investigated as a fundamental substratum for the production of space(s) in a society of communicative / cognitive capitalism, which is revealed through examples of problems of visual perception, practices of cultural consumption, language, etc. A conclusion is made about the possibilities and limitations of studying the processes of space production and the role of attention in this process of exploitation in sociology from the standpoint of post-structuralist theory.

Keywords: space, production, exploitation, attention, poststructuralism, difference, repetition, representation, Deleuze, Virilio, Lipovetsky.

Sociology of the twenty-first century is facing with more and more epistemological challenges in describing, explaining and analyzing the phenomena and processuality of global capitalism and its communicative nature. In particular, despite the «practical turn» [1; 2; 3] in modern sociology, despite the appeal to the problems of space both from Marxist [4] and Simmelian [5] and synthetic [6] positions, a number of the most important

phenomena of late capitalism of the latter remain in the «blind spot» of mainstream sociology for several decades.

One of these problems is the problem posed by L. Althusser [7], namely, the problem of the production of the manufacturer. And, first of all, before the process of production, it is necessary to reproduce the conditions of production itself, an important component of which is the «reproduction of labor power». In

particular, we are talking about reproduction at the sign-symbolic (and not only at the physical-bodily and physiological-material) level. This(re)production in modern capitalism is carried out primarily communicatively, discursively and symbolically, in which, as we show in our previous study [8], the processes of production of subjectivity through the exploitation of attention play a significant role.

However, modern sociology has not developed tools for defining, operationalizing and researching on the border between objective structures of space and subjective practices of (self)exploitation of attention. At the same time, not only strategies of (self) exploitation of attention, but also tactics of such are becoming more and more relevant. «Surveillance capitalism» is gradually moving from a metaphor to the category of categorically defined categories [9; 10]. «Exploitation of attention» is gaining more and more sociological, political, economic, philosophical recognition as a worthy object of research for a society of communicative / cognitive capitalism (co-co-ca) [11; 12]. However, the overwhelming majority of research in this area is still carried out essentially, from the standpoint of the social factuality of the already existing political-economic-social system, while the problems (both objective and subjective) of the production of this system remain outside the brackets. This explains the relevance of our work.

In light of all above, the *purpose* of our work will be to identify, define and analyze the heuristic potential of the poststructuralist concept in the study of the joint «production of space – exploitation of attention».

The poststructuralist turn in sociology of the second half of the twentieth century is primarily in the fact that sociology began to master, domesticate and apply poststructuralist metaphors, and then categories to redescribe its own object of research. Perhaps, in this sense, the work of M. de Certeau is very indicative, in which he uses such clearly de-essential, relativized and discourse categories to study social phenomena, as «walking rhetoric», «metaphors of place», «body noises» or «pedestrian utterances» [13].

However, the difficulty of applying poststructuralist vocabulary into

sociological grammar lies in the fact that the poststructuralist episteme is highly hermetic and needs «direct penetration» into it, as J. Derrida pointed out, «subjecting the discourse to all sorts of distortions or contractions... by deconstruction to its deepest basis» [14]. Society and the social, understood as discourse, lose their proximity, immediacy, presence, cease to be «naively real» and «obviously unproblematic». In place of the study of social «contents», in the language of G. Simmel, we turn first of all to the study of «forms», and not even so much the forms themselves, as the relations between them. «The mere presence» (presence), as J. Derrida notices, should be changed back and ceased to be reduced to just accounting horizons of potentially present. Here, the most trivial step is a requirement formulated generalized as: «A deconstruction of presence must pass through the deconstruction of consciousness». It is precisely this structuralist-constructivist deconstruction-without-deconstruction that P. Bourdieu implements in his project of reflexive sociology [15]. Thus, in poststructuralist methodology, the requirement to take into account the double construction of reality turns out to be implicated by (epistemo)logic itself.

This requirement is reinforced by the poststructuralists' awareness that «ordinary language is completely incapable of expressing some forms of modern thinking» [14]. R. Barthes writes this about when he says that language becomes alienated, uncontrollable and objective in relation to the user of language [16]. Indeed, insofar as language is a structure (but not reduced to (discursive) practice of the language), to the extent we have to look at the objectivity of language in looking for response to a question about the order and its possibility.

And, so, the study of rhetorical and discursive orders should answer the fundamental remark: «Rather than destroy, one should also understand how a certain ensemble was constructed, to reconstruct it for this» [17]. The study of genesis through Heidegger's hacking of order turns out to be an important guarantee for the epistemological transformation of any order into a grammatical order: after all, only in this case «despite the appearance, deconstruction is neither analysis nor

criticism» [17], only in this case «dismantling some structure is not a regression to a simple element, some indiscriminate source» [17]. It is the grammatical nature of structures (and not their mechanicalness, organicity, physicality, biologicality, etc.) that requires a specific deconstruction procedure – which is not a method, cannot be reduced to and cannot be transformed into a method, not analysis, not criticism, «nothing», by definition J. Derrida.

An example of this procedural «nothing» is the exploration of the cinematic space by David Weberman [18]. He subordinates the narration in the film to the four (hypo)theses he formulated about the differences between reality and simulation in dialogue with the texts of Plato, R. Descartes, J. Baudrillard, G. Debord and other authors. Deconstruction implies, in particular, recontextualization: each thesis is accompanied by a quotation or description of a scene from the film, thereby revealing several contradictions associated with the «Matrix»:

– in the outside, which consists in the fact that the film addresses postmodernist problems, refers to the work of J. Baudrillard, but remains essentially an old-fashioned Hollywood motion picture, where good fights against evil, and only theme of movie is borrowed from postmodernism for greater urgency;

– on the inside, consisting in the fact that the traitor Cypher (born Reagan, by the way) actually made the right choice when he chose a simulation of reality. The «goodies» Neo and Trinity choose a desert of reality as opposed to simulation, which is described in the film as not free: thus, the paradox is that Neo chooses the red pill, but the blue one sends to a much «better» world.

It is this deconstruction methodology that we apply to the construction of space with the tools of poststructuralism. So, the basis of any space is differentiation: «Each consists of differences and communicates with others through differences of differences» [19]. Moreover this differentiation, as well as the differentiation of the text suggests «... the repetition, but repetition, implying difference between the two words» [19]. Structures exist precisely as structures of repetition, structures of space function due to the space of reproduction and reproduction of the space of reproduction. On the level of

the structures of thinking, this process is mirrored with full form: «...thinking thinks through the differences...» [19]. Space, being differentiated, makes it possible to establish not only the differences between the different, but also the difference between the identical: both the identity of the different and the identity of the identical. Each of these acts of (de)equivalence (and we have demonstrated that any knowledge operation is an operation of (de)equivalence [20]) requires ongoing work on (re)production of (de)equivalence. As we prove [8], this work exists as non-material labor, in the process of which not only the direct product of this labor is produced (in this case, the space of differences of the different and the identity of the identical, the differences of the identical and the identity of the different), but also the subject of differentiation and identification itself.

Moreover, the nature of the acts of this labor differs depending on the content of this act. Thus, the establishment of various differences is an act of branding, it is the most common and known method of operation of attention (see, e.g., as in the context of space modern scholars [21] describe branding). The establishment of the identity of the identical as a result of the exploitation of attention is an act of recognition and identification. And this act plays a crucial role in the (re)production of the structures of cognitive capitalism (attention capitalism; surveillance capitalism): after all, it is on such an act that the very technique of authorization and, accordingly, monetization is built. Establishing the identity of the different is an act of integration, in which the different finds, in the language of N. Luhmann, a «loose joint» [22] for the production of systems for the joint and common exploitation of attention (such, for example, «cohabitation» of different brands, the connection of different techniques and practices of attraction, retention, exploitation and monetization of attention, etc.). Finally, the establishment of the difference between the identical is the act of out-differentiation [23, p. 125] of a functional (sub)system within a spatial system, during which space isolates its regions, identical in one dimension (for example, halls of a museum or a factory workshops), but different – in another (halls of different eras; workshops of different stages of production).

In this light, the metaphorizations of systemicity proposed in poststructuralism look completely different. The opposition of tree systems as «hierarchical systems» and rhizomes as «antigenealogy» [24] turns into a mutually non-exclusive. Insofar as «the logic of a tree consists in tracing anything that is already given to us ready-made..., the tree articulates and hierarchizes tracings, tracings are like the leaves of a tree» [24]. The logic of a tree is the logic of the act of establishing identity. Each new leaf of the tree is identical to another, and their multiplication turns out to be the multiplication of the identical. The space of a school or university, factory or museum with their classrooms, workshops and halls turns out to be a tree-like organization of identity. In contrast to this, in opposition to a traced identity, «a rhizome deals with a map that must be produced, constructed, always disassembled, connected, revised, modified – in multiple inputs and outputs ...» [24] – and, unlike the traditional museum or exhibition gallery (the very metaphor of the gallery space is tree-like with a dominant «gallery» trunk), appeals to the procedure of difference. Contemporary art-spaces are rhizomes not only in the sense of a- and dis-hierarchy, but also in the sense of the cartographic nature of these spaces.

It is characteristic that this logic is also reproduced for the distinction between a modern city (industrial, fabricated conveyor belt, typical, with identical and selfsame Builders' streets) and postmodern urban space (patchwork, scrappy, heterogeneous and heterologous, fireworking and oscillating). However, this does not mean that any of these logics differ from the other in the essential process of exploiting attention in the production of spaces. Only the techniques differ.

Thus, the technique of space production implies multiple, competitive, formally emancipatory exploitation of attention, because «any point of the rhizome can – and should be – attached to any other point of it. This is very different from a tree or a root that fixes a certain point and a certain order» [24]. The struggle for methods and algorithms, trajectories and substrates for connecting points is becoming one of the central strategies in the production of space in communicative / cognitive capitalism. The exploitation of attention begins with the

struggle for this exploitation, which only sharpens and exacerbates the instruments of exploitation, makes it more shameless and manifested, painful and – paradoxically – reified, attributed to the things themselves and their logic. This reification is reinforced by the ego-centering of the constructed space. The consumer is illuded as the center of the constructed space. This does not close him in the Matrix – this closes the consumers in a multitude of small matrices, each of which is intended for the corresponding consumer (that is only confirmed and illustrated by the power of Big Data). The vision voiced by Deleuze comes true: «The plateau is always in the middle – neither at the beginning nor at the end. The rhizome consists of a plateau» [24]. And formal freedom only strengthens the illusory reality: «Each plateau can be read from any place and be in conjunction with any other place» [24]. Thanks to this illusory liberation and illusory subjectivation (for more details see [8]), the consumer himself turns into a producer, a considerable part of the production process (including the production of space) is «shifted» onto his shoulders and his activity. A slogan like «Now shop X is closer to you», in addition to a purely spatial connotation, is fundamentally plateauized: «you» acts as the very plateau that something «approached» enters in collaboration with, and space is represented as purely ego-centered.

A significant role in this production of the space of communicative capitalism is played by the absolute secondary and post-Benjamin copyability: «No row has an advantage over the others, none of them has the identity of the sample or the likeness of a copy» [19]. This not only «equalizes» acts of production, makes the space a «flat» and «predictable», «uniform» and «one-dimensional», but also eliminates the objective subjectivity and subjective objectivity: «The multitude has no subject, no object, there are only definitions, quantities, measurements, that can grow only when the multitude changes its nature» [24]. In such a space the bearer and the operator of attention being equalized, they constantly invert their roles, exchange positions (by the way, «infecting» each other with their dispositions). Space ceases to be manifestly asymmetric, implicitly retaining its political economic and political asymmetry; ceases to be explicitly heterogeneous, while retaining

its social and hierarchical heterogeneity implicitly. Attention in such a space ceases to be a product of subjective choice and act, and the process of exploitation is represented only in «quantities and dimensions», in completely Lukacsian way [25] being alienated and objectified.

So, the precondition for the exploitation of attention (for) poststructuralism is the conceptualization of difference as «the state of definition as one-sided difference» [19]. «Difference in itself» is the possibility of creation, it is dialectically freed from identity and identified with it, it is itself able to find this identity later, it exists together with repetition, since differences appear in repetition. That repetition (e.g. repetition of/in perception and attention) is an act of (re)production of differences, because «repeat – means to behave in relation to the unit or special, deprived of similar or equivalent» [19]. The repetition does not have a copy, it is not a production of the same, it is a production of difference in the fight against representation. Representation as a doubling of reality is opposed to an endless multiplication of reality in repetition and difference. The represented space is not multiplied and not realized, does not repeat and does not differ: «The final representation is the representation of the form, including matter, but secondary matter, permeated by extremes. ...It represents difference, mediating it, subordinating it to identity as a genus and providing such subordination with the analogy of the gentes themselves, the logical opposition of definitions, as well as the similarity of their own material contents» [19]. Equal and secondary turns out to be synonyms for Deleuze and representation becomes a production of the same and the secondary. Concepts, syntax, semantics are interchangeable in the representation, since they are similar, governed by a common prescription. There is no such prescription in repetition and the difference based on it. It is on the basis of this dialectic that the poststructuralist will investigate the phenomenality of the exclusive and the conveyor, the processuality of hand-made and craft, the ontology of forgery and the original, the praxeology of closed and open spaces, and the axiology of public and intimate.

Deleuze's distinction between nomadic and structural modes of perception adjoins

the same problematics: «...nomadic, not sedentary distribution, where each system of singularities communicates and resonates with others...» [26]. And although J. Deleuze first of all puts emancipatory and anti-hegemonic pathos into this distinction (for example, opposing nomadic thinking to «state, limiting philosophy»), directing it against representation and equipping it with difference and repetition, it also allows a completely different view of the production of space. The nomadic as moving is implicitly metaphorically connected with the spatial, but it is not limited to this dimension: it turns out that nomadic thinking, perception and practice can serve a structural order. The exploitation of attention by nomadic means, in particular, turns each consumer into a singularity, which communicates and resonates in a pseudo-free, but marketing-structured way with other singularities, which are always-already connected to the consumption plateau and the space production plateau. Such nomadic consumers – a functional and comfortable substrate for fabricating dividuum («divided»), fragmented into acts of perception, interests, quanta of attention, acts of immaterial labor, divided reactively or proactively, objectively and authoritatively structured, systematically limited actions following the «proposals» and «feeds» of capitalism. It is the dividuum (associated with all structural elements of the rhizome and being the main character of the capitalism) that is associated with the functions and acts of distinction, repetition and representation. We will not use here Deleuzian schizoanalysis, since it is not necessary for Raum-Analysis of the space of communicative / cognitive capitalism. But in the (post)Deleuzean analysis of space we also find out-of-space heuristics.

Thus, the exploitation of attention turns out to be relevant for the study of the production of the chronological: «The actual present is considered not as a future subject of memory, but as something that is reflected, thus forming a memory of the past present» [19]. In this light everything is relevant, that is happening *now*, learned empirically and formed from the virtual, and – in contrary – the virtual «is not subject to the global character of real objects. It is not only in origin, but in essence – a patch, a fragment, a shell. It lacks identity» [19]. It is

what happened before the actual, and what, as it seems, should happen after. The virtual influences the development of the actual, the actual is implicated by the virtual, they permeate everything around, where intensity is formed between the virtual and the actual. This turns out to be significant for both chrono- and -topos production, in commercial or political spaces and times, «orders of worth» and «économie de la grandeur», fields of journalism and fields of literature.

In modern variations of post-structuralist sociology, the preconceptions outlined by us are applied and operationalized in more detail for specific social phenomena and processes. Thus, the French sociologists and philosophers Paul Virilio and Gilles Lipovetsky, who study mass culture and its spatial-visual representations, are indicative in this sense. It is through their example that one can see specific methodological and research implications of the above, seemingly purely philosophical provisions.

Thus, when defining the objectification of an image, P. Virilio speaks of distinguishing between «paper or celluloid base-surface», «space of material reference» and «exposure time, which allows or forbids seeing» [27]. This post-structuralist internal composition of the image leads P. Virilio to the problematic of the production of the seeing act itself: «The act of seeing turns out to be an act before the act; it is a kind of pre-action» [27]. The act of perception is not a passive action of reflection or reception, but an active act of (self)exploitation of efforts to intensively (re)producing the above-described composition at all its levels. It turns out that seeing the space of material reference or keeping within the exposure time is a disciplined action that requires massive (self)learning, tight (self) control, and a detailed and differentiated apparatus of violence and power.

This leads to the naturalization and subjectivation of things no longer as artifacts of space, not as a concentrates of relations, not as materializations of the relations, but as things: «I no longer see the poster on the wall. The poster itself is presented to me from the wall, its image itself looks at me. This inversion of perception, this catchiness of advertising photography makes itself felt everywhere – on street pedestals, in newspapers and magazines; not a single image of them is complete without «suggestiveness», which is the very meaning

of advertising» [27]. Here, no distinction is made, representation is made here, where flashiness, (self)positioning, view, imagery, suggestiveness – all this is obsessively and objectified represented in an imperious way, appropriating the spectator's attention quanta in favor of the «spatial capitalists», and the consumer, as we noticed above, is turning into a producer. Even the sanctions acquire communicative nature, and there P. Virilio becomes similar to J. Baudrillard: «Penalty acquires primarily advertising nature: it is a punishment by a desire and lust» [27]. Thus, punishment acquires not only the power of sanction, but also the power of seduction, motivation, pushing, initiation. The space is homogenized, representation takes the place of differences: «The war of images and sounds replaces the war of objects and things, and in order to win a new war, it is enough to be always in sight» [27]. These representations are seductive precisely because of their fundamental accessibility, consumability, attainability: «Everything that I see is, in principle, achievable for me (at least for my sight), is present on the «I can» card...» [27]. Here subjectivity turns into subjectivity of obedience and obedience of subjectivity.

It is especially important here that subjectivity is replaced by personalization, or, more precisely, subjectivity is *represented by* personalization, and the controllability and subservience of this subjectivity is ensured and guaranteed by the anisotropy of transparency (which we wrote about in [8] and [28]) due to hyperproduction of a quantitatively defined reality. In this case – the reality of diversity, the reality of the proposals, the reality of the possible and the actual: «The systematic process of personalization, the work of which, in essence, is to increase and diversify the proposals, to do more so that everyone could make new decisions; substitute violent uniformity by free choice, homogeneity – by diversity, the severity of morals – by fulfillment of desires» [29, p. 36]. In such a space, the «reference point», body, subjectivity, singularity turn out to be illusory, produced purely discursively, but in practice, «...one's own body, personal balance, free time are influenced by the majority, the individual constantly has to choose, take the initiative, be aware, criticize the quality of products, be listened to and examined, keep himself young, puzzle over

the simplest problems: what car to buy, what movie to watch, where to go on vacation, what book to read...» [29]. Space is produced in an exclusively illusory way in the process of non-reflective and «lightning-fast absorption» of television news, medical, technical and artistic programs, different genres of music, culinary, tourist or psychological advices, intimate confessions, films – everything that «along with an abundance of goods are they are an integral part of the consumer society» [29]. All this hyper-produced reality does not oppose information and pleasure, but juxtapose and collate them, along with prosumerism, creating also the phenomenon of infotainment. Such hyperreal production and hyperproduced reality creates the illusion of rejection of «uniform structures» and the appearance of «personalized systems based on need, choice, communication, information, decentralization, participation» [29]. However, in the space of society, this leads dialectically to homogenization, flattening and simplification space, to smoothing folds, as J. Deleuze and F. Guattari would describe, to dissolve differences. So, J. Lipovetsky cites a quite Boltanski-Thévenotian example: «Advertising refused ... from the solemn word; the more refined the teacher's speech, the worse he is listened to. When using humorous methods, the quality of the product is emphasized all the more clearly when it appears against the background of striking improbability» [29]. A quarter of solemnity and a quarter of pathos, a quarter of elevation and a quarter of majesty in a city of inspiration or a city of authority are destroyed by the iron core of the market bulldozer, exploiting attention to smooth space during its production. «The process of

personalization sterilizes the vocabulary», says Gilles Lipovetsky, and this sterilization, dialectically combined with hyperrealization, produces the enclosed space of a whitewashed, nameless metro station entirely under Merovingen's control.

Thus, poststructuralism, which we studied using the example of Gilles Deleuze's methodology and applied explications performed by Gilles Lipovetsky and Paul Virilio, provides us with a rich arsenal of research of hidden (for traditional political economy, positivist, structural-functionalist and other sociological paradigmatics) problems. Of course, our research is a rather sketchy and exploratory one, we did not touch on many aspects of poststructuralism in its classical versions (R. Barthes, J. Kristeva), historical and sociological (M. Foucault, J. Baudrillard, M. Maffesoli) sections. However, our research made it possible to reveal that a poststructuralist approach makes it possible to identify, on the one hand, stable recurring patterns of structural (re)production of the society of late (cognitive / communicative) capitalism; on the other hand – to preserve its logic of exploitation and alienation; on the third hand – to make important distinctions, defined primarily structurally (rhizomatic – tree-like; difference / repetition – representation; dividual - individual, etc.). All this allows in the future to deploy a complex multidimensional toolkit for research and operationalization of space production processes through the exploitation of attention, specific mechanisms and methods of exploitation of attention, empirical artifacts of space production and much more, reconceptualizing capitalism itself as simultaneously attention capitalism and capitalism space.

Список літератури

1. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / пер. с англ. Москва: Институт социологии РАН, 2004. С. 3-12.
2. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности. Москва: Прогресс, 1991. 480 с.
3. Волков В. В., Хархордин О. В. Теория практик. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. 298 с.
4. Лефевр А. Производство пространства. Москва: Strelka Press, 2015. 432 с.
5. Филиппов А. Ф. Социология пространства. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2008. 285 с.
6. Бурдьё П. Социальное пространство: поля и практики. Санкт-Петербург: Алетейя; Москва: Институт экспериментальной социологии, 2005. 576 с.
7. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования). Неприкосновенный запас. 2011. № 3 (77). С. 159-175.
8. Golikov A., Tyaglo V. Immaterial Labor as a Phenomenon and Concept: Status in a World Of Insecurity and Research Possibilities. SOCIOПРОСТІР. 2021. № 10. С. 7-20. DOI: <https://doi.org/10.26565/2218-2470-2020-10-01>
9. Zuboff Sh. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. PublicAffairs, 2019. 704 p.
10. Wills J. Tug of War: Surveillance Capitalism, Military Contracting, and the Rise of the Security State. McGill-Queen's University Press, 2017. 518 p. DOI: [10.1017/eso.2019.75](https://doi.org/10.1017/eso.2019.75)
11. Hill D. W. The Pathology of Communicative Capitalism. Palgrave. Macmillan UK. 2015. DOI: <https://doi.org/10.1057/9781137394781>

12. Bueno C. C. The Attention Economy: Labour, Time and Power in Cognitive Capitalism. Rowman & Littlefield International, 2017. 210 p.
13. Серто М. де. Изобретение повседневности. 1. Искусство делать. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. 330 с.
14. Деррида Ж. О грамматологии Москва: Ad Marginem, 2000. 512 с.
15. Бурдые П. Опыт рефлексивной социологии. В: Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. Часть 2. Москва: КД «Университет», 2002. 424 с. с. 160-185.
16. Барт Р. Литература и метаязык. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Москва, 1994. С. 131-132.
17. Деррида Ж.. Письмо к японскому другу // Вопросы Философии. 1992. № 4. с. 53-57.
18. Веберман Д. Симуляция в «Матрице» и эпоха пост-модерна. В: Матрица как философия. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 384 с.
19. Делёз Ж. Различие и повторение. Санкт-Петербург : Петрополис, 1998. 384 с.
20. Голиков О. С. Фабрикация порядку. Знания в конституванні соціального. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. 592 с.
21. Ильин И. Феномен бренда как предмет социально-пространственной интерпретации. Саарбрюкен: LAP, 2016. 272 с.
22. Филиппов А. Ф. Теория систем. Аутопойезис продолжается 2. Социологическое обозрение. 2003. Том 3. № 3. С. 56-60.
23. Луман Н. Дифференциация. Москва: Логос, 2006. 320 с.
24. Делёз Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения. Москва: Астрель, 2010. 895 с.
25. Лукач Д. История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике. М.: Логос-Альтера, 2003. 416 с.
26. Делёз Ж. Логика смысла. Москва: Академический Проект, 2011. 472 с.
27. Вирильо П. Машина зрения. Санкт-Петербург: Наука, 2004. 144 с.
28. Голиков А. С. Укорененность социального в знании: пределы прозрачности и угрозы опосредования // Вісник Одеського національного університету. Сер.: Соціологія і політичні науки. 2013. Т. 18, Вип. 3. С. 46-52.
29. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2001. 336 с.

References

1. Goffman, I. (2004) Frame Analysis: an Essay on the Organization of Experience. Moscow: Institute of Sociology RAS Pp. 3-12 [in Russian]
2. Waldenfels, B. (1991) Everyday Life as a Crucible of Rationality. Moscow: Progress [in Russian]
3. Volkov, V. V. and Kharkhordin, O. V. (2008) Practice Theory. St. Petersburg: Publishing House of the European University in St. Petersburg [in Russian]
4. Lefebvre, A. (2015) The Production of Space. Moscow: Strelka Press [in Russian]
5. Filippov, A. F. (2008) Sociology of Space. Saint Petersburg: Vladimir Dal [in Russian]
6. Bourdieu, P. (2005) Social Space: Fields And Practices. St. Petersburg: Aleteya; Moscow: Institute of Experimental Sociology [in Russian]
7. Althusser, L. (2011) "Ideology and Ideological State Apparatus (Notes Towards an Investigation)" Neprikosnovenny Zapas. 3 (77). Pp. 159-175.
8. Golikov, A. and Tyaglo, V. (2021) "Intangible Work as a Phenomenon and Concept: Status in a World of Insecurity and Research Possibilities" «SOCIOPROSTIR: The Interdisciplinary Online Collection of Scientific Works on Sociology and Social Work. No. 10. Pp. 7-20. DOI: <https://doi.org/10.26565/2218-2470-2020-10-01>
9. Zuboff, Sh. (2019) The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. PublicAffairs
10. Wills, J. (2017) Tug of War: Surveillance Capitalism, Military Contracting, and the Rise of the Security State. McGill-Queen's University Press DOI: [10.1017/eso.2019.75](https://doi.org/10.1017/eso.2019.75)
11. Hill, D. W. (2015) The Pathology of Communicative Capitalism. Palgrave Macmillan UK DOI: <https://doi.org/10.1057/9781137394781>
12. Bueno, C. C. (2017) The Attention Economy: Labor, Time and Power in Cognitive Capitalism. Rowman & Littlefield International
13. Certeau, M. de. (2013) The Practice of Everyday Life. 1. The art of doing. St. Petersburg: Publishing House of the European University in St. Petersburg [in Russian]
14. Derrida, J. (2000) Of Grammatology. Moscow: Ad Marginem [in Russian]
15. Bourdieu, P. (2002) "Experience of reflective sociology" Theoretical Sociology: Anthology. In 2 parts. Part 2. Moscow: KD «University» Pp. 160-185 [in Russian]
16. Barthes, R. (1994) "Literature and Metalanguage" Barthes R. Selected Works: Semiotics. Poetics. Moscow Pp. 131-132 [in Russian]
17. Derrida, J. (1992) "Letter to a Japanese friend" Questions of Philosophy. No. 4. p. 53-57 [in Russian]
18. Weberman, D. (2007) "The Matrix Simulation and Postmodern Age" Matrix as Philosophy. Yekaterinburg: U-Factoria [in Russian]
19. Deleuze, J. (1998) Difference and Repetition. St. Petersburg: Petropolis [in Russian]
20. Golikov, O. S. (2018) Fabrication of Order. Knowledge in the Constitution of the Social. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian]
21. Ilyin, I. (2016) Brand Phenomenon as a Subject of Social and Spatial Interpretation. Saarbrücken: LAP [in Russian]
22. Filippov, A. F. (2003) "Systems Theory. Autopoiesis Continues 2" Sociological Review. Volume 3. No. 3. Pp. 56-60 [in Russian]
23. Luhmann, N. (2006) Differentiation. Moscow: Logos [in Russian]
24. Deleuze, J. and Guattari, F. (2010) A Thousand Plateaus. Capitalism and schizophrenia. Moscow: Astrel [in Russian]
25. Lukacs, D. (2003) History and Class Consciousness. Studies in Marxist Dialectics. Moscow: Logos-Alterra [in Russian]

26. Deleuze, J. (2011) *The Logic of Sense*. Moscow: Academic Project [in Russian]
27. Virilio, P. (2004) *The Vision Machine*. St. Petersburg: Nauka [in Russian]
28. Golikov, A. S. (2013) "Rootedness of the Social in Knowledge: the Limits of Transparency and the Threats of Mediation"
- Odesa National University Herald. Sociology and Politics Vol. 18,(3). Pp. 46-52 [in Russian]
29. Lipovetsky, J. (2001) *The Era of Emptiness. Essays on Contemporary Individualism*. St. Petersburg: Vladimir Dal [in Russian]

ВИРОБНИЦТВО ПРОСТОРУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЯ УВАГИ: ПОГЛЯД (ІЗ) ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМУ

Олександр Голиков

доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: a.s.golikov@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

Владислав Тягло

студент магістратури соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: marooceano@gmail.com

У статті аналізуються можливості застосування в сучасній соціології методології постструктуралізму, зокрема відносно проблематики виробництва простору і експлуатації уваги. Досліджується евристичний потенціал постструктуралізму для соціології, де особливо вивчається методологія деконструкції. Аналізується проблема виробництва простору засобами експлуатації уваги в контексті концепції Жилья Дельоза. Підкреслюється, що центральне дельозіанське поняття відмінності в співвідношенні з рядом понять (зокрема, репрезентація та повторення) дає важливі інструменти для розуміння природи виробництва та відтворення простору, з одного боку, і процесуальності уваги як об'єкту експлуатації - з іншого. Соціологічно переосмислюються постструктуралістські метафори системності (дерево і ризома) не як взаємовиключні, а як типологічно сумісні. Аналізується дельозівське розрізнення номадичного і структурного способу сприйняття. Акцентується увага на феномені дивіда («поділеного») з точки зору виробництва актів сприйняття і актів уваги. Крім того, важливим аспектом є проблема виробництва хронологічного як структурно порівнюваного з просторовим. Виокремлені з дельозівської теоретичної різими прекоцепти автори застосовують по відношенню до проблематики масової культури в експлікаціях Жилья Липовецьки та Поля Вірильо. Увага досліджується як фундаментальний субстрат виробництва простору/-ів в суспільстві комунікативного / когнітивного капіталізму, що розкривається на прикладах проблематики візуального сприйняття, практик культурного споживання, мови тощо. Формулюється висновок про можливості та обмеження дослідження процесів виробництва простору і ролі в цьому процесі експлуатації уваги в соціології з позицій постструктуралістської теорії.

Ключові слова: *простір, виробництво, експлуатація, увага, постструктуралізм, відмінність, повторення, репрезентація, Дельоз, Вірильо, Липовецьки.*

ПРОИЗВОДСТВО ПРОСТРАНСТВА И ЭКСПЛУАТАЦИЯ ВНИМАНИЯ: ВЗГЛЯД (ИЗ) ПОСТСТРУКТУРАЛИЗМА

Александр Голиков

доктор социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: a.s.golikov@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

Владислав Тягло

студент магистратуры социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: marooceano@gmail.com

В статье анализируются возможности применения в современной социологии методологии постструктурализма, в частности по отношению к проблематике производства пространства и эксплуатации внимания. Исследуется эвристический потенциал постструктурализма для социологии, где особо из-

учается методология деконструкции. Анализируется проблема производства пространства средствами эксплуатации внимания в контексте концепции Жюль Делёза. Подчеркивается, что центральное делёзианское понятие различия в соотношении с рядом понятий (в частности, репрезентация, повторение) даёт важные инструменты для понимания природы производства и воспроизводства пространства – с одной стороны, и процессуальности внимания как объекта эксплуатации – с другой. Социологически переосмысливаются постструктуралистские метафоры системности (дерево и ризома) не как взаимоисключающие, а как типологически совместимые. Анализируется делёзовское различие номадического и структурного способа восприятия. Акцентируется внимание на феномене дивида («делённого») с точки зрения производства актов восприятия и актов внимания. Кроме того, важным аспектом является проблема производства хронологического как структурно сопоставимого с пространственным. Вычлененные из делёзианской теоретической ризомы прекоцепты авторы применяют по отношению к проблематикам массовой культуры в экспликациях Жюль Липовецки и Поля Вирильо. Внимание исследуется как фундаментальный субстрат производства пространств(а) в обществе коммуникативного / когнитивного капитализма, что раскрывается на примерах проблематики визуального восприятия, практик культурного потребления, языка и др. Формулируется вывод о возможностях и ограничениях исследования процессов производства пространства и роли в этом процессе эксплуатации внимания в социологии с позиций постструктуралистской теории.

Ключевые слова: *пространство, производство, эксплуатация, внимание, постструктурализм, различие, повторение, репрезентация, Делёз, Вирильо, Липовецки.*

СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНИЙ БІЗНЕС ЯК ВИМОГА ЧАСУ: ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВИМІРИ

Вадим Ніколенко

доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>

У статті досліджено логіку виникнення та диференціацію парадигми соціально відповідального бізнесу (СВБ). Визначено окремі індивідуальні та організаційні виміри означеної проблематики. Виокремлено явні та латентні чинники впливу на проблемну ситуацію в глобальному масштабі та можливі варіанти її розв'язання з огляду на досвід розвинутих країн. Зазначено, що ефективне вирішення соціальних, економічних, екологічних питань передбачає застосування спільних зусиль представників держави, бізнесу, громадянського суспільства, наукової спільноти, лідерів громадської думки тощо. Обґрунтовано доцільність типологізації СВБ, зокрема виокремлення американської, європейської та азіатської моделей. Водночас зауважено можливість виділення й інших універсальних системоутворювальних критеріїв типологізації СВБ, а саме зовнішнього і внутрішнього. Зазначено актуальність та евристичний потенціал наведених підходів для сталого соціального розвитку сучасного українського суспільства. З огляду на соціально диференційні чинники стисло висвітлено генераційний вимір обраної проблематики, а саме перцепцію СВБ крізь призму насамперед молодіжної свідомості. Наголошено, що у глобальному суспільстві особливо схвально подібні практики сприймають «міленіали», можливо, зважаючи на дещо романтичний світогляд та вияви соціального маркетингу, які досить поширені у країнах із високим індексом розвитку людського потенціалу (ІРЛП). Акцентовано на успішних практиках застосування маркетингу подій як певних деривативів реалізації соціального маркетингу, а також на громадських, наукових, законодавчих практиках щодо дослідження та імплементації у повсякденне життя екологічного маркетингу, зміст та певні похідні якого в авангардних країнах світу стали «візитівкою» сучасного соціально відповідального бізнесу. Проаналізовано ситуацію стосовно СВБ в Україні. Зазначено, що в нашому суспільстві як зовнішній, так і внутрішній соціально відповідальний бізнес набуває все більшої актуальності. Ініціативи такого гатунку, з одного боку, сприяють розв'язанню найбільш загрозливих соціальних, екологічних, економічних проблем національного та світового масштабу, привертаючи до них увагу громадськості, а з іншого – дозволяють ефективно капіталізувати комерційний бренд за умови системності застосування його представниками основних принципів і цінностей соціально відповідального бізнесу.

Ключові слова: соціально відповідальний бізнес, корпоративна соціальна відповідальність, соціальне підприємництво, соціальний маркетинг, маркетинг подій, екологічний маркетинг, «міленіали», сталий розвиток суспільства.

Постановка проблеми. На сучасному етапі суспільного життя деякі проблеми гуманітарного, екологічного, фінансового, медичного характеру набувають загрозливого глобального масштабу і стрімко наближаються до непоправних. З огляду на це дедалі актуальнішою стає парадигма соціальної відповідальності загалом та бізнесу, великих комерційних компаній, зокрема. Існує експертна думка, що парадигма соціально відповідального бізнесу (або корпоративної соціальної відповідальності)

подекуди більш ефективна у розв'язанні певних контраверсій сталого розвитку, ніж діяльність усе ще доволі інертних державних структур. Варто зазначити, що це здебільшого стосується країн, що розвиваються. Втім означена проблематика перебувала у фокусі громадської уваги і раніше. Зокрема, відомі митці, письменники активно висвітлювали негативні аспекти абсолютизації фінансового інтересу, нехтування універсальними цінностями, соціетальними проблемами. Пригадати хоча б Ч. Діккенса та його класичне оповідання «Christmas carol». Сьогодні у контексті актуалізації цінностей сталого розвитку варто також назвати голлівудську стрічку режисера Р. Емеріха «Day after tomorrow» (2004) та деякі інші твори кіномистецтва.

Із-поміж резонансних проблем, які мають перебувати у фокусі «сильних» світу цього, експерти наголошують на процесах прискорення зміни клімату, а саме його стрімкого потепління. Навіть зазначають, що сьогодні означений процес стає небезпечнішим, ніж поширення нових інфекцій. В основі таких трансформацій лежать цілком відомі причини: нестримне споживання, забруднення атмосфери загалом, збільшення «carbon footprint» промисловими гігантами, а також засмічення рік, замулення водоймищ, вирубування лісів тощо. Симптоматично, що температура на поверхні Землі збільшилася на 1,5 С порівняно з доіндустріальним періодом і ситуація продовжує погіршуватися. 2015, 2016, 2017, 2018 і 2020 роки – одні з найтепліших за всю історію метеоспостережень. Крім того, за даними фахівців ООН, кожного року наша планета втрачає 1,6 млн гектарів лісів. За останні 50 років популяція диких тварин і рослин у світі скоротилася на 60 %. Варто також зазначити, що на зміну клімату негативно впливають і, на перший погляд, латентні, начебто іррелевантні чинники. Серед них, зокрема, – зловживання «fast fashion», коли здебільшого забезпечена молодь купує й носить нове вбрання лише декілька разів для того, щоб бути «instagramable», а потім забуває про нього. Зараз у фокусі уваги науковців усе частіше перебуває проблематика виробництва та споживання червоного м'яса і відповідних викидів небезпечних речовин у повітря. Отже, навіть зміст нашої дієти впливає на стан довкілля та подаль-

шу зміну клімату. Водночас доцільно зауважити нехтування окремими країнами, що розвиваються, можливостями економіки замкнутого циклу – «circular economy», коли відпрацьовані товари не переробляють для максимального продовження терміну їхнього застосування. У результаті збільшуються накопичення та небезпечні викиди забруднювальних речовин в атмосферу. Усе це явні та приховані передумови, так би мовити, «triggers» загрозливих, негативних змін клімату, що актуалізують екзистенційні питання. Зокрема, чи існуватиме людство у майбутньому? Сьогодні подальше зволікання призводить до стихійних лих, пожеж, затоплень, поширення інфекцій, хвороб, погіршення стану здоров'я населення загалом. Перелік подібних небезпечних прикладів, на жаль, можна легко продовжити. Тож сучасні експерти підкреслюють, якщо не змінити ставлення до навколишнього середовища, свого способу життя, то може відбутися переломний момент («tipping point»), що призведе до незворотних змін планетарного масштабу («domino effect»).

Означені та багато інших соціальних, економічних, екологічних протиріч усе ще можна вирішити спільними зусиллями представників уряду, політикуму, місцевого самоврядування, бізнесу, науки, громадянського суспільства, лідерів громадської думки як країн-лідерів сучасного світу, так і окремих розвинутих країн. Наприклад, у Великобританії створено Державний фонд для підтримки самозайнятих і найманих працівників, які втратили роботу через світову пандемію SARS-Covid-19. Уряди країн авангарду фінансово допомагають багатьом соціальним групам пережити труднощі локдауну з найменшими втратами. Крім того, муніципальна влада у світових столицях, великих міських центрах намагається мінімізувати шкідливі викиди у повітря для загального оздоровлення населення, оскільки твердження, що здорова, щаслива людина і працює краще, і живе довше аксіоматичне. Таку проблемну ситуацію можна цілком ефективно розв'язати, застосовуючи комплексні заходи, серед яких створення «Low Emission Zone» або «Clean Air Zone». Релевантні ініціативи особливо активно реалізує місцева влада Лондона, Бірмінгема, Лідса, Глазго, Пекіна, Пари-

жа, Берліна, Цюріха, Женеви, Мадрида та інших всесвітньо відомих міст. Водночас суспільну увагу зосереджено на подальшому зменшенні викидів в атмосферу від дизельних і бензинових автівок. Наприклад, у Великобританії мають намір до 2040 року заборонити використання таких автівок і максимально перейти на застосування електрокарів.

Коли йдеться про діяльність представників громадянського суспільства, зокрема екологічних рухів, часто згадують їхні справедливі вимоги щодо насамперед обмеження промисловими гігантами шкідливих викидів у довкілля, в тому числі зменшення їхніх «carbon footprint». Водночас на тлі високої значущості соціальної відповідальності слід згадати практики релевантного підприємництва, передусім конкретні проекти для запобігання поширенню небезпечної субкультури бідності.

Зазначимо, що стосовно визначення соціального підприємництва все ще тривають дискусії. Згідно одного із узагальнюючих підходів соціальне підприємництво – це реалізація підприємницької ініціативи до розв’язання актуальних проблем сталого розвитку суспільства. Видатним соціальним підприємцем є Нобелівський лауреат премії миру 2006 р. професор М. Юнус, який у 70-х рр. ХХ ст. започаткував мікрофінансування та мікrokредитування бідних домогосподарств Бангладеш, що виявилось цілком економічно та соціально обгрунтованою практикою. Прикметно, що експерти вважали такі ініціативи заздалегідь провальними, оскільки побутує думка, якщо забрати гроші у багатих та роздати їх бідним, фінансові ресурси згодом повернуться до своїх попередніх господарів, тобто бідні з коштами поводитимуться безпорадно. Натомість реальна практика виявилася набагато складнішою за цю закономірність, оскільки банк, заснований М. Юнусом, надав кредитів на мільярди доларів і цілком успішно працює нині. До слова, вагома частина реципієнтів таких кредитних послуг – це жінки. Отже, представники уряду, громадські організації, соціальні підприємці намагаються внести свою лепту у вирішення доленосних питань сталого суспільного розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій. Багато вчених актуалізують та деталізують означену проблематику крізь призму історичного,

економічного, соціологічного, маркетингового та інших підходів. Відзначимо наукові праці Г. Боуена [1], М. Фрідмана [2], Ф. Котлера, Н. Лі [3], К. Тілта [4], М. Агудело, Л. Йохансдотір, Б. Давідсдотір [5], О. О. Охріменка, Т. В. Іванової [6] та ін. Проте все ще обмаль узагальнюючих досліджень обраної нами тематики, насамперед з огляду на релевантні виклики сучасного світу.

Мета статті – на конкретних прикладах узагальнити досвід успішних ініціатив соціально відповідального бізнесу (СВБ) у розвинутих країнах, а також визначити перспективні напрями його розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу. Починаючи із 70-80 рр. ХХ століття, ініціатором позитивних соціальних змін у країнах авангарду дедалі більше стає корпоративний бізнес, який завдяки цьому реалізує, в тому числі, свій фінансовий інтерес. Якщо не враховувати останній, популярність парадигми СВБ з-поміж комерційних брендів свідчить про певний прогрес людства, хоча знову ж таки справжня соціально-економічна реальність інколи йде всупереч бажаним суспільним проектам. Так, для формування збалансованішої позиції слід зауважити, що в глобальному контексті все ще зростає соціальна нерівність, на адресу окремих ТНК лунають закиди у фінансовому егоїзмі тощо. Зважаючи на це, деякі інтелектуали зазначають, що для капіталізму разом з очевидними перевагами досяжницької цивілізації та поширенням інтернального локусу самоконтролю особистості подекуди характерні й відчутні недоліки, оскільки немає у цьому світі нічого абсолютного. Сьогодні все частіше згадують про хитке становище прекаріату¹. Крім того, певні алармістські настрої щодо небезпеки викривлених форм капіталізму виявляються у різноманітних контекстах, інколи доволі несподіваних. На цьому тлі доцільно згадати звинувачення на адресу нещодавно засудженого голлівудського продюсера Г. Ванштейна. Його ганебні вчинки щодо жінок подекуди асоціюється із вседозволеністю багатства, влади, топових позицій соціальної ієрархії

1 Прекаріат (з англ. precarious – нестабільний) – соціальний клас, представники якого не мають гарантованої зайнятості, здебільшого тимчасово працевлаштовані або працюють на умовах неповної зайнятості. Як правило, вони частково обмежені в соціально-економічних правах і відчужені від результатів власної праці.

тощо. Останні інколи все ще есплікуються як темні плями викривленої капіталістичної системи та навіть подекуди приводять до виникнення масових соціальних рухів протесту, зокрема жіночих, із промовистою назвою #MeToo.

У цьому контексті варто зазначити, що І. Валлерстайн підкреслює маятникову природу глобальних соціально-економічних процесів в історичному масштабі, де ліберальний капіталізм та його більш соціалізовані парадигми за чергою змінюють одна одну. Куди хитнеться маятник? На яких шальках терезів опиниться перевага: егоцентричного бізнесу, гіперболізованого капіталізму чи соціально відповідальної досяжницької цивілізації з урахуванням інтересів більшості глобального суспільства? Досі залишається більше запитань, аніж конкретних відповідей. Утім прогресивний світ, насамперед представники громадськості, пасіонарні вчені, популярні письменники, державні діячі з превентивним стилем мислення віддають перевагу суспільно етичному бізнесу. Для поширення практик соціальної відповідальності в затребуваних форматах (екологічного маркетингу, зеленої/аква та срібної економік², морального підприємництва, соціального антрепренерства, високої корпоративної етики та справедливого соціального контракту) доцільно приділяти якнайбільше уваги саме означеній парадигмі, де враховуються як суто господарські, так і позаекономічні інтереси багатьох соціальних груп, усього соціуму, прийдешніх поколінь. Йдеться про парадигму соціально відповідального бізнесу (СВБ), або корпоративну соціальну відповідальність (КСВ).

Шукаючи теоретичне обґрунтування означеного концепту, варто згадати дослідження американського економіста Г. Боуена «Соціальна відповідальність бізнесмена» (1953) [1]. У його межах учений послідовно розкриває методологію нормативного підходу до аналізу підприємництва, капіталізму, водночас підкреслюючи важливість урахування в бізнес-діяльності широкого спектру потреб, інтересів, цінностей, різноманіття структурних складників суспіль-

ної системи. Цілком вірогідно, що інституціоналізація парадигми СВБ зумовлена появою екологічних рухів 1960 рр., реалізацією концепції сталого розвитку 1980 рр. Якщо зануритися в історію, то однією з точок відліку можна вважати наукову та соціально орієнтовану підприємницьку діяльність відомого дослідника Р. Оуена. Зокрема, у 1813 р. він опублікував працю «Новий погляд на суспільство, або Нариси про принципи формування людського характеру». Філософ постійно наголошував, що успіх людини здебільшого залежить від невблаганних життєвих обставин, тому її поведінку можна змінювати, впливаючи на соціальні умови навколо неї. Відомо, що валлієць не сприймав жалюгідного становища життя найманих працівників, тому одним із перших почав піклуватися про відповідні умови їхньої праці, більше уваги приділяти дослідженню соціальних настроїв, самопочуттю, стану здоров'я, якості їхнього життя тощо. Водночас Р. Оуен виступав за створення потужного профспілкового руху, ініціював ухвалення законів про заборону дитячої праці, створення та поширення безкоштовних шкіл. Це досить швидко привело до підвищення продуктивності його виробництва [7, с. 26].

Для країни, що прагне модернізації, бізнес, підприємництво завжди є ефективними соціальними технологіями, які дозволяють застосовувати суспільні ресурси для найповнішого задоволення різноманітних потреб споживачів. Важливо зазначити, що у постіндустріальному світі, з огляду на аксіологічну ієрархію, такі потреби вимірюються не лише власним фізичним комфортом. Загалом соціальна справедливість, благодійність, врахування інтересів слабoresурсних груп, винахідливість, несприйняття абсолютизації фінансового інтересу допомагали багатьом комерційним компаніям постіндустріального суспільства формувати власну пізнаваність, посилювати атрактивність свого торговельного знака, а отже, ставати більш конкурентоспроможними та успішними. Реальна практика переконливо доводить, якщо відомі бренди максимізуватимуть фінансовий інтерес, незважаючи на позаекономічні соціетальні цінності, вони здебільшого програватимуть у довгостроковій перспективі, втрачаючи лояльність прихильників і зрештою ліквідність своїх активів. Очевидно, що на цьому

2 Певна модель суспільного розвитку, яка базується здебільшого на експертній думці економістів та ініціативах суб'єктів соціальної політики, що спрямована на задоволення інтересів і потреб людей «третього» віку.

тлі розмиватимуться основи суспільства загального добробуту («welfare state»). Серед прикладів запобігання такого сценарію з боку громадськості можна назвати бойкоти компаній, які безвідповідально ставляться до актуальних проблем навколишнього середовища. Зокрема, варто згадати резонансну діяльність представників «Greenpeace» або соціальних рухів проти промислового використання хутра тварин тощо.

Можна стверджувати, що сьогодні СВБ реалізують за такими напрямками: дотримання прав людини; відповідність вимогам законодавства; ділова та корпоративна етика; захист довкілля; співпраця із зацікавленими сторонами; виконання міжнародних норм поведінки; прозорість і підзвітність [8, с. 25]. Отже ще раз зазначимо, що соціальна відповідальність бізнесу полягає у врахуванні господарською організацією як власних економічних, так і насамперед позаекономічних інтересів усього суспільства.

Прикметно, що у контексті цієї парадигми варто згадати як топменеджерів відомих брендів, так і найбагатших людей світу, зокрема підприємця, філантропа, засновника компанії «Microsoft» Б. Гейтса. Назвемо й інші приклади, які прямо чи опосередковано розкривають окремі аспекти історії становлення соціально відповідального бізнесу в його індивідуальному вимірі. Так, американський промисловець, меценат, популяризатор англійської мови Е. Карнегі заснував мережу бібліотек – декілька тисяч у всьому світі, а також фінансував будівництво Карнегі-хол (Нью-Йорк). До слова, фінансовий магнат товаришував із Г. Спенсером, активно пропагував ліберальні цінності, принципи вільної економіки, поширення масової освіти, розвиток профспілкового руху. У 1889 р. він написав статтю з промовистою назвою «Wealth» для червневого номера «North American Review», де зазначав, що ключ до гідного життя полягає щонайменше у двох речах: зароблянні грошей та доброчинності. Активну участь у практиках, які допомагають розв'язувати доленосні соціетальні та навіть глобальні проблеми, на рівних із повноважними представниками відомих комерційних брендів беруть різноманітні видатні особи. Зокрема, відомий сучасний гравець великого тенісу австрієць Д. Тім після своїх матчів кольоровим маркером на

об'єктиві найближчої телевізійної камери публічно пише «Play for the ocean». Варто також згадати ініціативи Л. Ді Капріо із захисту флори та фауни дикого світу. Свого часу вагомими імпульсами розвитку досліджуваної нами парадигми були надані М. Ганді. Доцільно також підкреслити позитивний вплив на розвиток СВБ принцеси Діани Уельської, яка зосереджувала увагу на добродійних проектах, відтак сконцентрувала зусилля на суспільно значущій кампанії з протидії поширенню та застосуванню протипіхотних мін. З огляду на це, можна пригадати колись доволі популярні світлини у світових ЗМІ, де принцеса йде замінованим полем у захисному костюмі та масці з оргскла, власним прикладом привертаючи увагу громадськості до цієї проблеми. Після її трагічної загибелі в автокатастрофі, згідно з дослідженням 1998 р., проведеним співробітниками «Sunday Times», понад 40 % опитаних британців зауважили, що суспільство стало більш співчутливим. Цей суспільний ефект у науковій літературі назвали «ефектом Діани» [9, с. 61].

До виявів соціально відповідального бізнесу також можна віднести подарунки заводських підприємств місту у вигляді декорування парків, облаштування популярних публічних місць, зокрема територій відпочинку, виділення коштів на встановлення пам'ятників або оснащення архітектурних споруд із різноманітних святкових та історичних нагод. Відтак у свідомості окремих категорій містян поліпшується образ того чи іншого підприємства, можливо, згодом вони виявлятимуть бажання у працевлаштуванні на ньому. Характерно, що сьогодні багато європейських консьюмерів схильні обирати товар або послугу компанії, яка активно себе виявляє саме у СВБ. Суттєва частина європейського суспільства згодна заплатити за товар більше, якщо він виконаний соціально відповідальним брендом. Відрадно, що, з огляду на численні крос-культурні соціологічні дослідження, аналітичні маркетингові звіти, функціонуванням такого бізнесу особливо зацікавлені «міленіали», «Покоління Y» (1981-1996 роки народження) та «Покоління Z», або «Net Generation» (1997-2010 роки народження). Із-поміж іншого, це виявляється у їхньому бажанні працювати у таких компаніях. Це певною мірою доволі легко пояснити романтичним світоглядом

молоді, що подекуди відбивається навіть на її політичних поглядах. Очевидно, що соціально відповідальний бізнес спрямований не лише на коротко- та середньостроковий результат, але і довготривалий господарський і позаекономічний ефект. Сьогодні це дійсно яскрава ознака розвинутого бізнесу, про що свого часу писав Г. Спенсер, виокремлюючи характерні ментальні риси капітанів індустрії у США наприкінці XIX століття. На сучасному етапі етичний бізнес у такий спосіб формує соціальну довіру відносно себе, підсилює атрактивність свого бренду, збільшує прихильність наявних і потенційних консьюмерів, представників держави і тим самим забезпечує власну фінансову стабільність на довгі роки.

Зазвичай виокремлюють внутрішню (до персоналу) та зовнішню соціальну відповідальність бізнесу (концентрація зусиль на вирішенні актуальних соціетальних, глобальних протиріч). Застосовуючи методологію «ідеальних типів» М. Вебера, можна виділити принаймні три його системотворювальні моделі: 1) американська; 2) європейська; 3) японська, південно-корейська або азійська. Розподіл достатньо умовний, але він надає можливість глибше деталізувати означену парадигму. І якщо для перших двох моделей здебільшого характерна так звана зовнішня соціальна відповідальність, то для азійської – внутрішня, інакше кажучи, релевантні ініціативи стосовно найманих працівників. Там соціальна відповідальність бізнесу щодо робітників здебільшого передбачає концентрацію уваги на питаннях оплати праці, надання медичного страхування, врегулювання гендерних відносин, забезпечення комфортних умов виробництва. Ідеться також про підвищення освіти та кваліфікації персоналу, створення ефективної мотиваційної системи для його особистісного та професійного зростання. Крім того, працівникам подекуди пропонують житло, стимулюють професійні династії, у результаті чого організація, в якій вони працюють, стає для них буквально другою родиною [6, с. 47-53].

До речі, положення щодо перманентного підвищення кваліфікації найманого персоналу повністю перетинаються з концепцією маркетингу Ф. Котлера, тобто його п'яти «Р»: «product», «place», «promo», «personnel», «price». Ці складники зрозумілі й без перекладу. У цьому маркетингово-

му міксі американський економіст передбачав налагодження певної системи навчання працівників з метою підвищення їхніх професійних компетенцій та підтримання конкурентоспроможності комерційної організації. Як бачимо, в цій частині економічні інтереси тісно перетинаються з соціальними, оскільки, як зауважував колись В. Бафет, найліквідніші капіталовкладення – це інвестиції у власні компетенції, відповідні навички, здібності тощо³. Зважаючи на це, можна зазначити, що сьогодні деякі «капітани» індустрії скаржаться на низькі показники виробництва їхніх підприємств, нехтуючи повсякденними проблемами своїх співробітників. Очевидно, що підприємство може стати прибутковим, якщо ефективно працюватиме його персонал, роботи якого не буде заважати безліч побутових проблем. У контексті означених парадигм, зокрема азійської, втілення в життя програми соціально-економічного піклування про найманих працівників посідає особливе місце.

Зовнішня соціальна відповідальність, як було зазначено вище, здебільшого стосується американської й європейської моделей. Так, О. О. Охріменко і Т. В. Іванова підкреслюють, що добродійні організації у США заохочують до такої діяльності передусім за допомогою податкових пільг. Безпосередньо соціально відповідальний бізнес, як зауважують названі науковці, здійснюється там завдяки благодійним внескам і різноманітним видам добродійної, у тому числі волонтерської діяльності персоналу організації [6, с. 47]. Говорячи про американську модель, слід згадати роботу видатного економіста М. Фрідмана в часописі «The New York Times», а саме його статтю «Соціальна відповідальність бізнесу полягає у збільшенні власних прибутків». Назва цієї праці виразно говорить сама за себе: фінансові показники мають бути потужним двигуном бізнесу, а розв'язання соціальних, екологічних проблем варто залишити державним діячам. Такий підхід інколи називають теорією корпоративного егоїзму, згідно з якою керівник компанії є рупором інтересів насамперед її акціонерів. Займатися добродійністю, на думку М. Фрідмана, варто за власний кошт, а не використо-

3 Рубрика «What Did They Say» освітнього телевізійного каналу English Club TV.

вуючи інтереси акціонерів. Нобелівський лауреат вважав, що абсолютизація принципу максимізації прибутку комерційною організацією завжди забезпечує благо для суспільства [2]. На сучасному етапі – це доволі дискусійний погляд. До слова, на означену працю науковці всього світу зробили десятки тисяч посилань. Утім зауважимо, що М. Фрідман написав її приблизно півстоліття тому. Очевидно, що сьогодні світ є більш нестабільним, непередбачуваним, тому ставлення до СВБ від скептичного дедалі виразніше змінюються на зацікавлене.

Відносно європейської моделі слід зазначити, що після Великої французької революції держава почала відігравати все більш помітну роль в активізації відповідних практик, передусім за допомогою законодавчих і нормативних ініціатив, надання соціальних гарантій найманим працівникам тощо. В межах європейської парадигми окремо виділяють скандинавську модель, яка передбачає концентрацію зусиль уряду скандинавських країн на створенні суспільства середнього класу та ефективній локалізації соціального утримання. Прикметно, що найманого працівника у цих країнах можна доволі легко звільнити, але держава робить усе, щоб він швидко здобув нову спеціальність, нове місце працевлаштування і не поповнював лави утриманців, безробітних.

Ще раз підкреслимо, що практики соціально відповідального бізнесу передбачають акцентування на позаекономічних проблемах, які цікавлять у тому числі, клієнтів, споживачів продукції певної організації, а також намагання долучитися до їхнього розв'язання. Тож у всьому світі дедалі більше зростає зацікавленість ними з огляду не лише на альтруїстичні мотиви, а й на прагнення до подальшої капіталізації бренду. Зважаючи на це, подекуди недоброчесні в соціальному сенсі бізнес-організації намагаються за вивіскою СВБ не стільки опікуватися релевантними суспільними викликами, скільки забезпечити собі додаткову рекламу. Водночас навіть класичний, так би мовити, справжній СВБ не гарантує ефективного вирішення існуючих проблем. Проте це у будь-якому разі краще, ніж бездіяльність, оскільки, окрім іншого, варто сподіватись і на так званий «ripple effect». Засадничі принципи реального СВБ промовисто сповідають такі глобальні гіган-

ти, як «Johnson&Johnson», «Coca-Cola» та ін., представники яких намагаються, в тому числі, зменшити власний «carbon footprint». Так, «Coca-Cola» дедалі активніше експериментує з заміною пластикових пляшок на паперові та ставить амбітну мету – досягти безвідходного виробництва до 2030 року. «Google» підтримує розвиток технологій відновлюваної енергії, виступає проти расової та релігійної дискримінації. На збільшення виробництва електрокарів у найближчому майбутньому налаштовані майже всі гіганти автомобільної промисловості. Кампанія «Pfizer» зосередила увагу на підтримці медичної галузі, щоб зробити її доступнішою для нужденних, найменш захищених верств населення. «Bosch», серед іншого, концентрує зусилля на підтримці університетських дослідницьких програм щодо розвитку енергоощадних технологій. «Walt Disney Company» реалізує практики зменшення викидів вуглецю в атмосферу, схвалює ініціативи здорового способу життя та пропагує релевантне безпечне харчування серед загалу. Корпорація «McDonalds» допомагає у розвитку фізичної культури, заохочує соціальні програми із запобігання поширенню наркоманії тощо. «Samsung» підтримує дітей із малозабезпечених родин, опікується їхньою освітою, зосереджує увагу на працевлаштуванні інвалідів і дітей інвалідів. Представники «Volkswagen» намагаються якнайшвидше реалізувати нові технології у своїй продукції, дотримуються принципів екологічно дружнього виробництва, публічно заохочують до несприйняття корупції, фокусують інтерес на всебічному задоволенні потреб споживачів, сумлінно допомагають своїм працівникам. І цей список позитивних прикладів можна продовжувати доволі довго.

На цьому тлі, зважаючи на передові стандарти, цілком поширеною практикою є застосування маркетингу подій як однієї з деривативних форм соціального маркетингу. Так, на думку О. О. Охріменко та Т. В. Іванової, «соціальний маркетинг – діяльність..., спрямована на задоволення наявної соціальної потреби через ознайомлення людей з необхідним продуктом, послугою чи програмою» [6, с. 90]. Варто зауважити, що Х. Прінгл і М. Томпсон виокремлюють щонайменше два варіанти маркетингу подій як певної похідної соціального маркетингу: 1) із залученням відомої добродійної

організації або 2) маркетинг подій напряду, без посередників. Обидва варіанти доволі ефективні залежно від контексту та фінансових можливостей господарської організації. Згадуючи класичні приклади першого, Х. Прінгл і М. Томпсон зосереджують увагу на проєктах «American Express», «Reebok», «Norwich Union», «Andrex». У контексті другого варіанту вчені наводять приклади маркетингу подій у виконанні таких відомих брендів, як «Harley Davidson», «Pizza Express» і «Tesco» [9].

Окремо слід зупинитися на екологічному маркетингу як можливій проєкції соціально відповідального бізнесу, оскільки саме з ним пов'язують шанси на призупинення зміни клімату. Насамперед це варто зробити з огляду на актуальність проблематики в глобальному масштабі, що було зазначено вище. Одні з батьків-засновників екологічного (або зеленого) маркетингу К. Хеніон і Т. Кіннер у 1976 р. видали книгу «Екологічний маркетинг». Головна ідея полягає у тому, що методи маркетингу можна доволі ефективно застосовувати для популяризації та поширення екологічної освіти, зміни соціальної поведінки на екологічно орієнтовану як на державному рівні, так і на рівні масової свідомості [10]. У цьому контексті варто згадати шведську екологічну активістку Г. Тунберг, яка наголошує на проблематиці зміни клімату та намагається привернути увагу громадськості, представників державної влади до невідкладного вирішення екологічних питань. Особливо емоційну промову дівчина виголосила 23 вересня 2019 р. у Нью-Йорку на «UN Climate Summit», який проходив за темою «Climate Action Summit 2019: A Race We Can Win. A Race We Must Win». Характерно, що саме у Швеції екологічним проблемам вперше почали приділяти увагу на інституціональному рівні. Зокрема, у 1967 р. було створено Шведську національну агенцію захисту навколишнього середовища (SNAEP). За декілька років почала діяти Програма захисту навколишнього середовища при ООН. Усе це забезпечило підтримку екологічно дружніх ініціатив на інституціональному, державному та глобальному рівнях [6, с. 104, 105].

Наразі у країнах Євросоюзу та Великобританії «зелена» економіка розвивається дедалі стрімкіше, передусім з огляду на про-

цеси органічної модернізації. Тобто стимулювання відбувається не стільки з боку держави, скільки з боку масової свідомості. А це, за А. Смітом, попит, який породжує відповідну пропозицію, тому, як було зазначено вище, зважаючи і на економічну доцільність, деякі бренди просто зобов'язані дотримуватися такої логіки. Слід зауважити, що країни в яких отримують поширення постматеріалістичні цінності демонструють доволі високі стандарти екологічної відповідальності. Вона ґрунтується на екологічній освіті, системі екологічної сертифікації, модернізації та дотриманні норм чинного законодавства та посилюється за їхньою допомогою. В сучасному світі розроблено цілу низку стандартів екологічної сертифікації; діє міжнародна система екомаркування «Global Ecolabelling Network» (GEN), до якої входить й Україна. Для маркування відповідності продукції таким нормам у нас застосовують знак «Екологічно чисто та безпечно», емблемою якого став «зелений журавель» [6, с. 111,112].

Зазначимо, що в Україні існують власні традиції соціально відповідального бізнесу. У цьому контексті можна пригадати багато відомих прізвищ промисловців і підприємців, меценатів кінця XIX–початку XX ст. Незважаючи на певні об'єктивні та суб'єктивні труднощі, сьогодні українська концепція корпоративної соціальної відповідальності набуває доволі конкретних рис. Це зумовлено як внутрішніми, так зовнішніми чинниками. Не претендуючи на вичерпний список зауважимо, що найактивнішими у контексті соціально відповідального бізнесу в Україні були і залишаються такі господарські організації, як «Інтерпайп», «Систем Капітал Менеджмент», «Оболонь», «Київстар», «Фокстрот», «Фармак», «Концерн Галнафтогаз», «Дніпроспецсталь», «Нова Пошта» та ін. Хоча нам все ще бракує релевантних прикладів відомих постатей, лідерів громадської думки, ім'я яких чітко асоціювали б з цінностями соціально відповідального бізнесу та екологічного маркетингу.

Цілком очевидно, що з огляду на світові стандарти соціалізації бізнесу одними із системоутворювальних індикаторів такого процесу є насамперед системність та щирість. В Україні має бути затребуваним як зовнішній, так і внутрішній виміри корпоративної соціальної відповідальності. З огляду на сучасні дані Держкомстату та

на тлі порівняльного аналізу відповідних масивів інформації з країнами світового авангарду в нашій країні істотна частка зайнятого економічно активного населення отримує низьку заробітну плату, яка інколи не у повному обсязі виконує свої функції. Зважаючи на це, експерти говорять про відносну бідність певної частини населення, що працює. Одночасно вкрай актуальними залишаються питання забезпечення балансу між захистом довкілля і конкурентною економікою. Разом з емансипаційними цінностями, релевантністю економічного і соціального, поширенням досяжницької мотивації та інтернального локусу психологічного самоконтролю особистості вкрай

важливо не забувати про актуальність постматеріалістичних детермінант масової свідомості та їх вагоме значення у вирішенні проблем сталого розвитку українського суспільства. Очевидно, що означені проблеми має ефективно розв'язувати, в тому числі й соціально відповідальний бізнес, насамперед завдяки застосуванню відповідного маркетингу, що допоможе у вирішенні як важливих питань життєзабезпечення на соціальному рівні, так і подоланні певних труднощів фінансової капіталізації економічних брендів.

Список літератури

1. Bowen H. R. Social responsibility of the businessman. 1953. New York: Harper & Row.
2. Friedman M. The Social Responsibility of Business Is to Increase its Profits // New York Times, September 13. 1970. Pp. 122-126.
3. Kotler P. & Lee N. Corporate Social Responsibility: Doing the Most Good for Your Company and Your Cause. John Wiley & Sons. 2004
4. Tilt C. A. Corporate social responsibility research: the importance of context. Int J Corporate Soc Responsibility. 2016. 1, 2 DOI: <https://doi.org/10.1186/s40991-016-0003-7>
5. Latapí Agudelo M. A., Jóhannsdóttir L. & Davídsdóttir B. A "Literature review of the history and evolution of corporate social responsibility" Int J Corporate Soc Responsibility 4, 1 (2019). DOI: <https://doi.org/10.1186/s40991-018-0039-y>
6. Охріменко, О. О., Іванова, Т. В. Соціальна відповідальність. Навч. посіб. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 2015. 180 с.
7. Ніколенко В. Еволюція класичних парадигм брендингу: від економічного раціоналізму до соціальної відповідальності. Науково-теоретичний альманах Грані, 2020. 23(4), 20-27. DOI: <https://doi.org/10.15421/172037>
8. Комарова, К. В., Ковальчук, Н. В. Соціальна відповідальність як складова стратегії розвитку на підприємствах України // Науково-виробничий журнал. Інноваційна економіка. 2016. № 5-6 (63). С. 25-30.
9. Прингл Х., Томпсон М. Энергия торговой марки / перевод с англ.; под ред. И. В. Крылова. СПб: Питер, 2001. 288 с.
10. Karl E. Henion II, Thomas C. Kinnear. Ecological marketing. American Marketing Association, Chicago: 1976. 168 p.

References

1. Bowen, H. R. (1953). Social responsibility of the businessman. New York: Harper & Row.
2. Friedman, M. (1970) "The Social Responsibility of Business Is to Increase its Profits" New York Times, September 13 Pp. 122-126.
3. Kotler, P. & Lee, N. (2004) Corporate Social Responsibility: Doing the Most Good for Your Company and Your Cause. Publisher: John Wiley & Sons.
4. Tilt, C. A. "Corporate social responsibility research: the importance of context" Int J Corporate Soc Responsibility 1, 2(2016). <https://doi.org/10.1186/s40991-016-0003-7>
5. Latapí Agudelo, M. A., Jóhannsdóttir, L. & Davídsdóttir, B. A "Literature review of the history and evolution of corporate social responsibility" Int J Corporate Soc Responsibility 4, 1 (2019). DOI: <https://doi.org/10.1186/s40991-018-0039-y>
6. Okhkrimenko, O. O. & Ivanova, T. V. (2015) Social responsibility. Tutorial. National technical University of Ukraine «Kiev Polytechnic Institute» [in Ukrainian]
7. Nikolenko, V. (2020) "The evolution of the main branding paradigms: from economic rationalism to social responsibility" Scientific and Theoretical Almanac Grani 23(4) pp. 20-27. DOI: <https://doi.org/10.15421/172037> [in Ukrainian]
8. Komarova, K. V. & Kovalchuk, N. V. (2016) "Social Responsibility as an Integral Part of Strategy for the Development of Business at Ukraine Enterprises" Scientific and production journal. Innovative economy 5-6 (63). P. 25-30 [in Ukrainian]
9. Pringle, H., & Thompson, M. (2001) Brand Spirit. St. Petersburg: Piter [in Russian]
10. Karl E. Henion II & Thomas C. Kinnear. (1976) Ecological marketing. Chicago: American Marketing Association

СОЦИАЛЬНО ОТВЕТСТВЕННЫЙ БИЗНЕС КАК ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ: ИНДИВИДУАЛЬНОЕ И ОРГАНИЗАЦИОННОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Вадим Николенко

*доктор социологических наук, доцент, профессор кафедры социологии
Днепровского национального университета имени Олеся Гончара, пр. Гагарина,
72, Днепр, 49010, Украина, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com,
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>*

В статье исследована логика возникновения и дифференциация парадигмы социально ответственного бизнеса. Определены отдельные индивидуальные и организационные измерения обозначенной проблематики. Выделены явные и латентные факторы влияния на проблемную ситуацию в глобальном масштабе и возможные варианты ее разрешения с учетом опыта развитых стран. Отмечено, что эффективное решение социальных, экономических, экологических вопросов предполагает совместные усилия представителей государства, бизнеса, гражданского общества, научного сообщества, лидеров общественного мнения и т. п. Обоснована целесообразность типологизации социально ответственного бизнеса, в частности выделена американская, европейская и азиатская модели. В то же время отмечены возможности других универсальных системообразующих критериев типологизации социально ответственного бизнеса, а именно внешнего и внутреннего. Отмечена актуальность и эвристический потенциал приведенных подходов для устойчивого развития современного украинского общества.

С учетом социально дифференцирующих факторов освещено генерационное изменение избранной нами проблематики, а именно перцепция социально ответственного бизнеса сквозь призму прежде всего молодежного сознания. Акцентируется, что в глобальном обществе особенно одобрительно подобные практики воспринимают «миллениалы», возможно, исходя из несколько романтического мировоззрения и проявлений социального маркетинга, который довольно распространен в странах с высоким индексом развития человеческого потенциала (ИРЧП). Сделан акцент на успешных практиках применения маркетинга событий как определенных деривативов реализации социального маркетинга, а также на общественных, научных, законодательных практиках по исследованию и имплементации в повседневную жизнь экологического маркетинга, содержание и характерные производные которого в развитых странах мира стали «визитной карточкой» современного социально ответственного бизнеса. Проанализирована ситуация относительно социально ответственного бизнеса в Украине. Отмечено, что в нашем обществе как внешний, так и внутренний бизнес приобретает все большую актуальность. Инициативы такого характера, с одной стороны, способствуют решению наиболее актуальных социальных, экологических, экономических проблем национального и глобального масштабов, привлекая к ним внимание общественности, а с другой – позволяют эффективно капитализировать коммерческий бренд, при условии системности применения основных принципов и ценностей социально ответственного бизнеса.

Ключевые слова: *социально ответственный бизнес, корпоративная социальная ответственность, социальное предпринимательство, социальный маркетинг, маркетинг событий, экологический маркетинг, «миллениалы», устойчивое развитие.*

SOCIALLY RESPONSIBLE BUSINESS AS A REQUIREMENT OF TIME: INDIVIDUAL AND ORGANIZATIONAL DIMENSION

Vadym Nikolenko

*Doctor of sociological sciences, Associated Professor, Professor of the Department
of Sociology, Oles Honchar Dnipro National University, 72, Gagarin Av., Dnipro, 49010,
Ukraine, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com,
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>*

The article explores the logic of the emergence and differentiation of the paradigm of socially responsible business. Both individual and organizational measurements of the problem are highlighted. The explicit and latent factors of influence on the problem situation on a global scale and possible options for its solution, taking into account the experience of developed countries, are considered. It is noted that an effective solution of social and environmental issues involves the application of joint efforts of representatives of the state, business, civil society, scientific community, leaders of public opinion, etc. The expediency of typology of socially responsible business is substantiated, in particular, the American, European and Asian models are highlighted. At the same time, it is noted that there is also the

possibility of singling out other universal system-forming criteria for typologization of socially responsible business, namely external and internal. The relevance and heuristic potential of these approaches for the sustainable development of modern Ukrainian society is indicated.

Taking into account socially differentiating factors, the generational dimension of this problem is briefly covered i.e., the perception of socially responsible business through the prism of mass consciousness, especially youth. It is noted that in a global society, such practices are especially favored by millennials, perhaps due to their somewhat romantic worldview and developed social marketing, which is quite common in countries with a high human development index. At the same time, the paradigm under study emphasizes successful practices in the application of event marketing as certain derivatives for the implementation of social marketing. Particular attention is paid to social, scientific, legislative practices on research and implementation in the daily life of environmental marketing, the content and characteristic derivatives of which in the developed world have become a «visit card» of modern socially responsible business. The situation regarding socially responsible business in Ukraine is analyzed. It is noted that both external and internal businesses of this kind are of the utmost importance in Ukrainian society. Such initiatives allow, on the one hand, partially solving the most pressing social, environmental, economic problems of national and global scale, to focus on them the attention of the public opinion, and on the other – to effectively capitalize a commercial brand, but only if its representatives will sincerely and systematically use the basic principles and values of socially responsible business.

Keywords: socially responsible business, corporate social responsibility, social entrepreneurship, social marketing, event marketing, environmental marketing, sustainable development.

DOI: 10.26565/2077-5105-2020-24-06

УДК 316.334.4:347.77/78

INTELLECTUAL PROPERTY: THEORIZING AND EMPIRICAL ANALYSIS

Valeriy Nikolayevskyy

PhD in Philosophy, Professor, Department of Sociology, School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: vnikolayevskyy@gmail.com,
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-1840-2932>

Viktoriia Omelchenko

PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Philosophy, Kharkiv National University of Radio Electronics, Nauky Ave. 14, Kharkiv, 61166, Ukraine, e-mail: viktoriia.omelchenko@nure.ua,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1095-5244>

Olena Bakalenko

PhD in Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy, Kharkiv National University of Radio Electronics, Nauky Ave. 14, Kharkiv, 61166, Ukraine,
e-mail: olena.bakalenko@nure.ua,
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6830-2513>

The authors of the article based on the understanding of intellectual property as an immanent component of the innovative economy, an important factor, resource and mechanism of innovation environment and development, note the actualization of this phenomenon in nowadays society of revolutionary technological changes. The article deals with the brief overview of the some features and characteristics of the process of reforming the institute of intellectual property in Ukraine, including regulatory framework, and also is based on the analysis of data gathered in sociological survey «Intellectual property through the eyes of university lecturers and high school teachers», conducted during May-December 2019, method – interview; n = 356. Based on the research results, the authors analyze high school teachers' and university lecturers' attitudes to the intellectual property, the factors and mechanisms of protection of intellectual property rights. What are the attitudes towards violation of intellectual property rights in the field of education? How acute is the problem of intellectual property rights (IPR) violation for the participants in the educational process? Is the impact of intellectual property rights violation noticeable on their (high school teachers and university lecturers) day-to-day activities? Who, what institution (organization) should make efforts to protect IPR? These and some other issues are analyzed in the paper. The authors note, among other, that, in general, the problem of IPR violations perceived as quite acute for many (relative majority) of university lecturers and high school teachers, the impact of this problem on respondents' daily activities is mostly negative. Opinions of respondents on the institution(s), which should make efforts to protect IPR were clarified. Analysis of possible ways (inner and external factors, mechanisms) to enhance the level of protection, public management of the protection process, as well as the development of a culture of IPR is presented also. The authors propose the prospects for further research of the problem.

Keywords: *intellectual property, sociological survey, university lecturers, intellectual property rights, violation of intellectual property rights, reforming the institute of intellectual property.*

Introduction

Intellectual property as a phenomenon is not new, it isn't something that is unique to present time. Instead, this phenomenon is immanent to a market economy, it is

the important component of innovation environment and development. It is this characteristic of intellectual property that makes it the important factor, lever, resource, mechanism of innovative progress,

actualizes its status today and, in our opinion, will keep attention to this phenomenon in the future. Accelerating technological revolution processes, first of all IoT, AI, Big Data, but not only, have brought great changes to the global economy, all its sectors, and society as a whole. That fully applies to intellectual property, enhances its role, because the importance of intellectual resources (knowledge, ideas, technologies etc.) and hence the mechanisms of protection, legal translation plays key role in the value of capital and, thus, increases dramatically.

Among international studies the works of the intellectual property by Adcock M., Aoki R., Barazza S., Beyleveld D., Bhansali N.S., Borysov B., Epstein E., Foster F.H., Grant R., Idris K., James T.S., Jolly A., Lisitsa V., Noam Eli M., Rees M., Rosati E., Ruse-Khan H.G., Sahni M., Schneider M., Schook R.L., Tiltman P., are of significant interest. Also, if we focus on Ukrainianscientists' contribution to the topic, we should mention the works of Asaul A., Boshytsky Yu., Chuhayenko Yu., Dakhno I., Drobyazko V., Kapitsa Yu., Kharitonova O., Khoroshko V., Kolomiyets P., Koval V., Kraynev P., Manzshura O., Matviychuk V., Orlyuk O., Ponomaryova N., Prohorov-Lukin V., Shtefan O., Verba I., Voynarenko M.

Mostly, all those publications reflect the results of research of the intellectual property from point of view of economics, management and law. Moreover, we can say that the research is actual due to the insufficient level of attention (or even lack of it) of sociologists, Ukrainian sociologists are among them, to the phenomenon and concept of intellectual property too. For example, content-analysis of titles of articles in three Ukrainian journals in sociology: «Ukrainian Sociological Journal», «Ukrainian Society» and Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods» – conducted by authors shows that among 425 articles total published during 2016-2020 there was no one devoted to intellectual property¹.

The article aims to theorize and to provide empirical analysis of the phenomenon «intellectual property» in the educational space of Ukraine.

What is «intellectual property»? What does it mean? As well known WIPO defines it as the following: «Intellectual property (IP) refers to creations of the mind: inventions, literary and artistic works, and symbols, names, images and designs used in commerce. IP is divided into two categories: industrial property – which includes patents, utility models, trademarks, industrial designs and geographical indications of source – and copyright, which includes literary and artistic works (such as novels, poems, plays, films), musical works, artistic works (such as drawings, paintings, photographs and sculptures) and architectural designs. Rights related to copyright include those of performing artists in their performances, those of producers of sound recordings in their recordings and those of broadcasters in their radio and television programs» [1].

It seems that this definition is basic and adequate, so it is not surprising that we can find its basic theses in other definitions. One of such examples is the definition of the website «Oxford University Innovation». Due to it intellectual property is understood as ideas, information and knowledge. In the university context intellectual property can be viewed as the results and outcomes of research – «intellectual», because it is creative output and «property», because it is viewed as a tradable commodity. Intellectual property rights are specific legal rights which protect the owners of intellectual property. Intellectual property rights can be subdivided into the major categories: patent, copyright, database right, design right, trade mark, confidential information [2]. In «Webster's New World Law Dictionary» intellectual property is proposed to be understood as «property having to do with patents or trademarks» [3, p. 210].

All these definitions are very similar. But from our point of view second one (definition of the «Oxford University Innovation») is more instrumental, more useful, when we have to analyze it on societal level, as well as on middle level (institution), and on micro level (person).

Intellectual property in focus of public governing

Intellectual property, for many, is rather an understandable and clear problem with purely practical meaning. And in this

1 Calculated by the authors.

context we can mention the activity of WIPO (World Intellectual Property Organization) (for instance, WIPO Academy, its courses (distance learning, as well as face-to-face), numeral initiatives, programs aimed to help individuals, businesses and countries all year round. It is very important but it's not enough, moreover, attention to this area of activity only creates the impression of the simplicity of the problem.

Nevertheless it seems that this is a rather deceptive simplicity. It is connected with many phenomena and processes in society. In this sense, the statement of the authors of The Global Innovation Index 2019 draws attention. Firstly, because authors connect intellectual property and innovation and, secondly, because they focus on the human dimension of the problem. They emphasize on (it's clear that these theses are not just about medicine and health care, because they are much more versatile) human-controlled uncertainties and risks and say, that they relate to recommendations and decisions that drive approvals, investments, or allocation of resources that support product development, accessibility, availability, affordability, acceptability, or sustainability of health technologies. Such decisions can significantly create or overcome barriers to medical innovations in all settings. Political will, appropriate and relevant incentives, sufficient or insufficient allocation of financial and human resources, cost- and risk-sharing – or lack thereof – and favorable or unfavorable ethical, regulatory, and policy decisions can either advance or stall innovation. Evidence-driven shifts in the collective understanding of what is truly impeding access in low-resource settings today and more comprehensive analyses of the value proposition that a particular health technology brings to advancing health equity are needed to overcome these human-controlled uncertainties and risks. Human-controlled factors act as barriers to innovation and access to new products [4].

Ukraine also has achievements in this field. Mention some of them. For example, if we take such indicator (term) as «utility model» (a special form of patent right, also known as «petty patent», «short-term patent», «innovation patent») we will see that due to newest WIPO statistics (WIPO

Statistics Database 2019) Ukraine with little positive dynamics ranks 4th of the world total. [1, p.18] Ukraine is ranked among the top 20 offices in the world in terms of industrial design filing activity and ranks 4th among middle-income countries. [1, p.31] Compared to previous year Ukraine demonstrates a little progress (has improved its place on two points) and ranks 45th in the Global Innovation Index 2020 and 2nd in the context (group) of lower middle-income economies neighboring by Vietnam and India [5].

At the same time, if to consider Ukraine's potential, it is apparently that achievements should be more visible and higher. In fact, one can see the feasibility and the inevitability of the intellectual property reforming. Obviously, that's the way it is. If to analyze the state policy in the field, it is noticeable that there have been some changes over the last few years. From our point of view these changes are directly concerned with the signing of the Association Agreement between the European Union and Ukraine, that have contributed to the process of reforming the institute [6]. This process has been long enough in time, since it has lasted more than 10 years and is still ongoing. Interesting and worthy of research, there are at least three stages of it: the drafting of the Association Agreement, the act of signing and especially the Association Agreement itself. And the very last one (stage after the signing of the Agreement) turned out to be a strong incentive, which motivated (and motivates) intellectual property reforming. It seems to us that these influences cause changes (perhaps sometimes systemic) in public policy and that the government's policy has become more consistent. Some decisions of the authorities in Ukraine (first of all, Verkhovna Rada (parliament) and government) are in this direction and so, give some optimism. Obvious, clear and perhaps the most important evidence to support this thesis are the discussions focused on intellectual property, legislative reform in this terrain in public sphere, educational institutions, discussions concerning these issues in parliament. As well known newly (June-July, 2020) Verkhovna Rada (Ukrainian Parliament) has passed two Laws of Ukraine: Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine on the Establishment of a

National Intellectual Property Authority» (No. 703-IX, 16.06.2020) [7] and Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Strengthening the Protection of Rights on Trademarks and Industrial Designs and Combating Patent Abuse» (No. 815-IX, 21.07.2020) [8]. That became the basis and allowed the government to make some important decisions, the determination of the institution with powers of National Intellectual Property Authority (October 2020), more effective counteraction to patent trolling are among them. However, it is also clear that this is not enough, and the intellectual property institution reforming requires much more efforts. This is especially important in nowadays society, because the rapid and spread of access to the Internet, easy coping of electronic data, revolutionary technological transformations (AI, Big Data, cloud computing etc.) challenge the existing network of intellectual property regulations, laws surrounding intellectual property rights are among them. And, if that is so, we guess, that no less important than in the business environment, economics, other spheres and institutions it becomes in the field of education and science, given their key role in the process of knowledge' producing and transmitting.

The phenomenon of intellectual property needs additional attention and, of course, it is not just about only reform of it. It's also important to conceptualize this phenomenon, where a sociological approach is rather promising. The methodological potential of sociological science creates the basis for a comprehensive study of intellectual property, its objective and subjective characteristics, assessments of public opinion, various manifestations at the macro-, meso- and micro-levels of social interaction. As mentioned above, the topic is on the periphery of research attention of sociologists, Ukrainian sociologists are among them. There are no studies on this phenomenon (at least the authors did not find any confirmation of the opposite). We can note only researches of some related issues (academic culture, academic cheating, academic dishonesty). For instance, studies by Ukrainian researches of these issues are known [9;10;11;12;13]. Some of these issues (academic culture) are quite close and related to intellectual property, but the advantage of

the latter concept is that it more, compared to pointed ones, focused on the actual ensuring and secure (for the owner) knowledge transmission. From our point of view, this concept, in contrast to academic culture, is not limited to the academic sphere, is more universal. In addition, it, by embracing behavioral patterns, also focuses on the other side of the problem – the protection of property rights and figure of owner of the intellectual property object. The profound, systematic analysis of the phenomenon, its conceptualization is ahead. Below are some results of survey, conducted by authors.

Method

The empirical basis of the study includes the data gathered in sociological survey «Intellectual property through the eyes of university lecturers and high school teachers»² (leader of the team – V. Nikolayevskyy). Survey has been conducted during May-December 2019, 356 people were interviewed, including 180 university lecturers (4 different higher schools – classical university (V. N. Karazin Kharkiv National University, 10 faculties), IT University (National University of Radio Electronics, 3 faculties), engineering and pedagogical higher school (Ukrainian Engineering and Pedagogical Academy, 4 faculties), medical school of postgraduate education (Kharkiv Medical Academy of Postgraduate Education, 1 faculty); social, natural and technical sciences are among them) and 176 high school teachers (8 different high schools – comprehensive school (3 ones in different administrative districts), specialized school, gymnasium, lyceum (3 ones in different administrative districts, one technical and one private lyceum are among them) in Kharkiv. Method – interview. Model of the sample – multistage, unique, random. In the last selection stage a solid survey of respondents was used. The purpose of the research was to study high school teachers' and university lecturers' attitudes to the intellectual property, the factors and mechanisms of protection of intellectual property rights.

2 The sociological research is carried out within Research Work №19-01 DB «Theoretical and methodological foundations of advanced training of intellectual property education workers» (UIPA, 2019). [14] In Ukraine the survey was conducted for the first time and was realized in Kharkiv only.

Table 1

Distribution of respondents' answers to the question «Is the impact of IPR violation noticeable on your day-to-day activities?» (%)*

	university lecturers n=180	high school teachers n=176
«5 points» impact is significant	5	6
4 points	6	9
3 points	18	15
2 points	17	16
«1 point» impact is not significant	38	34
don't know	16	21

* in this table and the following ones percentages are given to those respondents who provided an answer to the question

Results

What are the Kharkiv educational community's (secondary school teachers and lecturers of higher school institutions) attitudes to intellectual property, in particular the factors and mechanisms of protection of intellectual property rights? Above all what are the attitudes towards violation of intellectual property rights in the field of education, public management of the process of protection of IP rights in education sphere? A rather relevant tool for studying a given problem (to identify, evaluate and measure "pain points" and weaknesses (risks, obstacles, incentives etc. in managing the system, including its reform), traits that are important to characterize the problem condition is a poll.

The analysis of data gathered in sociological survey to some extent makes possible to clarify the problem and provides some possible answers to questions mentioned above. The conducted research has revealed the following worthy results.

Sociologists tried to study opinions of the respondents (university lecturers and high school teachers) on level of severity of the problem of intellectual property rights violation by the participants in the educational process. In general, the problem of intellectual property rights (IPR) violations is more acute for university lecturers, compared to high school teachers (37% compared to 29%). This problem is not perceived as acute by every fifth of university lecturers (22%) and about every third (31%) of high school teachers. Female university lecturers and male high school teachers, as well as those, who possess developments that require the acquisition (protection) of rights as intellectual property objects (further – referred to as owners of

development), are more acutely aware of this problem.

Respondents were also asked about effect, impact of intellectual property rights violation on their day-to-day activities. They were proposed to answer the question «Is the impact of IPR violation noticeable on your day-to-day activities?» Below (please, see Table 1) the distribution of respondents' answers to this question is presented.

Opinions of high school teachers and university lecturers differ little: approximately every second respondent – university lecturer (55%) and high school teacher (50%) rate such an impact on their daily activities as insignificant, while the opinion of 11-15% is the opposite: they consider that impact as significant. There were slightly more female university lecturers than the average those who judged this impact to be insignificant. University lecturers and high school teachers who are the owners of developments (intellectual property objects) rate this impact as more significant.

According to the relative majority of respondents (48% of university lecturers and 43% high school teachers), this influence is mostly negative. 14-15% of respondents are of the opposite opinion. Female university lecturers, male high school teachers, development holders, and those, who believe that the issue of rights abuses in this terrain needs to be addressed as soon as possible, are more likely to estimate this impact as negative.

Respondents were asked also, if, in their opinion, the problem of intellectual property rights violation needed to be addressed as soon as possible? The overwhelming majority (75% of university lecturers and 70% of high school teachers) guess that this problem

Table 2

Distribution of respondents' answers to the question «Who, what institution (organization) should make efforts to protect intellectual property rights?» (% , R)*

№ in the questionnaire		university lecturers n=180		high school teachers n=176	
		%	R		R
2	Council on Intellectual Property of the Cabinet of Ministers (Government) of Ukraine	47	1	45	1
1	Ministry of Education and Science of Ukraine	40	2	31	2
15	owners of intellectual product	25	3	14	5
6	inspectors of intellectual property	22	4	26	3
4	Ministry of Justice of Ukraine	16	5	13	6
11	higher school/high school institutions	15	6	2	14-15
13	professional community (professional associations)	13	7	6	8
3	Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine	9	8	4	11-12
5	police	8	9	21	4
7	regional education management bodies	7	10	5	9-10
10	specialized departments of universities	6	11	1	16
14	specialized organizations (NGO's, business)	6	12	3	13
8	local education management bodies	4	13	10	7
9	media	3	14	4	11-12
12	trade union	3	15	2	14-15
16	such an institution doesn't currently exist, it needs to be created	2	16	5	9-10
17	don't know	9		12	

* the percentage in the column may exceed 100%, because respondents were allowed to choose more than one answer; R (rating place) the order in which data is presented depends on the number of votes (percentages) cast by university lecturers for a particular institution.

■ needs to be addressed as soon as possible.
 ■ This opinion is more than average, held by
 ■ male high school teachers, those high school
 ■ teachers, who have experience in acquiring
 ■ (protecting) intellectual property rights
 ■ for their own developments and high school
 ■ teachers – owners of developments. At the
 ■ same time 12-16% of respondents hold the
 ■ opposite opinion. It seems that this contradict
 ■ to above-mentioned and partly is explained
 ■ by the following: a little more determination
 ■ on this issue by university lecturers is
 ■ correlated with opinions, that the problem of
 ■ intellectual property rights violation is more
 ■ acute for university lecturers, compared to
 ■ high school teachers. But it is obvious, also,
 ■ that clarification of this contradiction is a
 ■ task for further studies.

One of research tasks was to clarify opinions of respondents on the institution(s), organization(s) which should make efforts to protect intellectual property rights. Summarized opinions of the interviewed university lecturers and high school teachers are presented in Table 2.

On the whole, with few exceptions, the top five institutions (organizations) that need to make efforts to protect intellectual property rights are almost identical in the view of

university lecturers and high school teachers. According to the hierarchy of «popularity» of such institutions (entities, subjects), according to the university lecturers they are the following: the Council on Intellectual Property of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Education and Science of Ukraine, owners of the intellectual product, inspectors of intellectual property, the Ministry of Justice of Ukraine.

Also, data gathered and analyzed indicate the following:

1) absence of an institution/entity - the leader with an absolute magority of votes in the field of efforts to intellectual property rights protection: # 1 rating – the Intellectual Property Council of the Cabinet of Ministers of Ukraine – received 47-45% of the votes of university lecturers and high school teachers, respectively;

2) respondents – of university lecturers and high school teachers extremely skeptical of the media in this context (3-4% respectively);

3) university lecturers, if to compare their opinion with high school teachers, are much more critical about police' efforts to protect intellectual property rights (8 and 21%);

Table 3

Distribution of respondents' answers to the question «In your opinion, what could, firstly, help to improve the level of protection of intellectual property rights?» (% , R)*

№ in the questionnaire		university lecturers n=180		high school teachers n=176
		R	%	%
1	consistent public policy on the protection of intellectual property rights	1	61	52
7	formation in society of intolerant attitude to the facts, cases of intellectual property rights violation	2	38	22
3	legislation, legal support updating	3	30	36
4	punishment for intellectual property rights violation	4	27	32
2	demanding management of the educational institution	5-6	21	5
8	explanatory and educational activities	5-6	21	22
5	media promotion: coverage, promotion of intellectual property rights on TV, press etc.	7	19	23
6	introduction of intellectual property training courses for higher school programs	8	17	16

* the percentage in the column may exceed 100%, because respondents were allowed to choose more than one answer; R (rating place) the order in which data is presented depends on the number of votes (percentages) cast by university lecturers for a particular answer option; responses «don't know» and responses that scored less than 2% of the respondents' responses were not provided.

4) 15% of university lecturers guess that when one says on institution (organization) that should make efforts to protect intellectual property rights higher school institution should be; compared only 2% high school teachers hold similar opinion.

It is important to clarify a number of issues related to the protection of intellectual property rights, including factors, mechanisms to enhance the level of protection, public management of the protection process, the development of a culture of intellectual property protection.

Let's consider these questions in more detail.

Below, in Table 3, generalized responses to possible ways to enhance the level of protection of intellectual property rights are presented.

So what, according to the opinions of Kharkiv university lecturers and high school teachers, could firstly help to improve the level of protection of intellectual property rights? The vast majority of respondents guess that a consistent public policy on the protection of intellectual property rights should be in first: 61% of university lecturers and 52% of high school teachers think so. Among university lecturers and high school teachers, who have a positive track record of acquiring (protecting) intellectual property rights for their own development, even more people hold this view.

The second largest group of respondents – university lecturers (38%, among high school teachers – 22%) emphasized the importance of forming an intolerant attitude to the facts, cases of intellectual property rights violation in society. University lecturers—holders of developments emphasize this more often than the average. 27-30% of university lecturers and a third (32-36% of high school teachers) emphasize the importance of attention to legal mechanisms), including updating of legislation, legal support, punishment for intellectual property rights violation. At the same time such levers of influence as «media promotion: coverage, promotion of intellectual property rights on TV, press etc.», «introduction of intellectual property training courses for higher school programs», «explanatory and educational activities», from respondents' point of view are less effective (16-22%).

The views of the university lecturers and high school teachers differ significantly on the role of the factor «demanding management of the educational institution» in promoting the protection of intellectual property rights and increasing the level of such protection: every fifth (21%) university lecturer and four times less (5%) of high school teachers notes the effectiveness of this factor.

It may be that the position of the high school teachers regarding the demanding

Table 4

Distribution of respondents' answers to the question «In your opinion, what is the role of the administration of the institution, where you work, in managing the process of protection of intellectual property rights?» (%)

	at present time		should be	
	university lecturers n=180	high school teachers n=176	university lecturers n=180	high school teachers n=176
noticeable and significant: management makes significant efforts to protect the intellectual property rights of university lecturers / high school teachers	35	18	64	53
inconspicuous, episodic: such issues are sometimes discussed at the educational institution meetings, decisions are made, but real shifts, changes are imperceptible	27	17	13	6
invisible: maybe the management of the educational institution is doing something about protecting intellectual property rights, but I don't feel it	17	27	7	7
don't know	21	38	16	34

management of the educational institution as a factor in promoting the level of protection of intellectual property rights is explained by the way in which they see (evaluate) the role of the administration of their educational institution in managing this process (please, see Table 4). The data presented in the table suggest that among high school teachers there is a relative preference that the role of the administration of their educational institution is now unobserved (27%).

For comparison, 18% of respondents – high school teachers say that the high school's management (lyceum, gymnasium) is making significant efforts to protect intellectual property rights, and thus estimate it as significant and significant. University lecturers' assessments are opposite: the relative majority of university lecturers (one third) guess that management of higher education institution is making significant efforts to protect lecturers' intellectual property rights, and 17% see it as invisible. Also notable is the large number of respondents who have not been able to answer this question. At the same time, the overwhelming majority of respondents – high school teachers and university lecturers – (53-64%) underline that the management of the educational institution must make considerable efforts to protect the intellectual property rights of university lecturers / high school teachers. There are more people than average on the faculty among male university lecturers, holders of developments, and those

who think that the problem of IP rights abuses needs to be addressed as quickly as possible.

It is rather important to focus on formation and developing of a culture of intellectual property protection. Part of this was discussed above (see Table 3), in particular when it came to the potential of introducing education programs in higher education disciplines on intellectual property in the context of enhancing the level of protection of rights in this field. It should be noted that according to two thirds of university lecturers (68%) such discipline is taught in their university.

Are the issues regarding contracting with university lecturers / high school teachers on their intellectual product related to copyright distribution regulated in educational institutions - universities and high school institutions?

In order to clarify the respondents' opinion in the survey, the question was asked: Is there a practice in education institutions to contract with their university lecturers / high school teachers on their intellectual product on copyright distribution?

One third of the interviewed university lecturers and only 7% of the high school teachers confirmed that «yes, such a practice exists». At the same time according to every fifth university lecturer surveyed (21%) and just over half of high school teachers (55%), this practice is absent. Either everything is owned by the university lecturer / high school teacher-author of the intellectual product

(42% of teachers and 11% of university lecturers), or all is owned by the educational institution (10-13%). For significant number of respondents it was rather difficult to answer this question.

Do university lecturers and high school teachers know cases where their counterparts have realized intellectual property rights for commercial gain? The overwhelming number of respondents (81-87%) replied that they didn't know anything about when their counterparts would exercise intellectual property rights for commercial gain, which is likely to indicate that the practice has not yet become widespread.

Conclusion

Such, in general, is brief overview of the some features and characteristics of the process of reforming the institute of intellectual property in Ukraine and the attitudes of university lecturers and high school teachers to intellectual property. Summarizing, it should be noted, that the data presented and analyzed, on the one hand, to a certain extent allow us to better understand the under-researched processes and phenomena associated with the institute of intellectual property reform. Sure, the research we say about, results of survey, analyzed in the article, are just the beginning of the research process. The profound, systematic analysis of the phenomenon, its conceptualization is required. It seems, that directions of further research are numerous, because of potential of the concept, because of its embeddedness in a challenging reality.

Sure, effects and implications of the analysis provided is a deeper immersion in the issues discussed in the article and the emergence of other issues, focuses are not addressed in the text. For instance, issue needs to be explained in further research: in general, as was noted, the problem of IPR violations perceived as quite acute for many (relative majority) of university lecturers and high school teachers, but at the same time they estimate the impact of this problem on their daily activities as insignificant. If we say about directions and methodology of further analysis of issues, focused in our study, it seems, that a rather relevant tool for studying a given problem (to identify, evaluate and measure «pain points» and weaknesses (risks, obstacles, incentives etc. in managing the system, including its reform), traits that are important to characterize the problem condition is a survey. But, of course, not only. Methodology based on quality and quantity analysis is relevant. And, if concerning obstacles to effective public administration in the field, university lecturers' and high school teachers' behavior, motivation, their training in the digital age etc. may be considered as a perspective of further study too. We guess also, that, when one looks at and says about the main participants, actors in the field of education, it would be appropriate to consider high school students' (pupils), university students', as well as managers as actors in the field of education too, and to study their opinions on issues discussed.

Список літератури

1. WIPO IP Facts and Figures 2019. Geneva. WIPO (2020). URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_943_2019.pdf (access 3.XII.2020)
2. What is intellectual property? Oxford University Innovation/ URL: <https://innovation.ox.ac.uk/university-members/commercialising-technology/ip-patents-licenses/intellectual-property/> (access 12.XI.2020)
3. Webster's New World® Law Dictionary / Susan Ellis Wild (Legal Editor). Hoboken (NJ): Wiley, 2006. 320 p.
4. Cornell University, INSEAD, and WIPO (2019); The Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives—The Future of Medical Innovation, Ithaca, Fontainebleau, and Geneva. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2019.pdf (access 12.02.2020)
5. Cornell University, INSEAD, and WIPO (2020). The Global Innovation Index 2020: Who Will Finance Innovation? Ithaca, Fontainebleau, and Geneva. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020.pdf (access 15.X.2020)
6. Association Agreement between the European Union and Ukraine. Government portal (Official website) (2020). URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociaciyu> (access 10.10.2020)
7. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності» (No. 703-IX). Верховна Рада України (офіційний сайт), URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-20#Text> (access 08.11.2020)
8. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями» (No. 815-IX) Верховна Рада України (офіційний сайт). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-20#Text> (access 8.11.2020)

9. Головаха Є. Суспільство має готуватися до позитивних змін. Проект сприяння академічній доброчесності – SAIUP. URL: <https://saiup.org.ua/novyny/evgen-golovaha-suspilstvo-maye-gotuvaty-sya-pozytyvnyh-zmin/> (access 11.12.2020)
10. Хоружий Г. Ф. Академічна культура: цінності та принципи вищої освіти. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2012. 320 с.
11. Пак І. В. Академічна культура: деякі аспекти соціологічної інтерпретації // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Випуск 39. 2018. С. 323-326.
12. Пак І. В. The Main Forms of Academic Cheating in Educational Practices of Ukrainian Students // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Випуск 41. 2018. С. 62-66. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2018-41-10>
13. Академічна культура українського студентства: основні чинники формування та розвитку. Проект реалізовано Східноукраїнським фондом соціальних досліджень та Інститутом соціально-гуманітарних досліджень ХНУ імені В. Н. Каразіна за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» / керівник проекту В. С. Бакіров. Харків. Грудень 2014-липень 2015рр. URL: <http://fond.sociology.kharkov.ua/index.php/ua/projects-ua/304-akademichna-kultura-ukrajinskogo-studentstva-osnovni-chinniki-formuvannya-ta-rozvitku> (access 11.12.2020)
14. Теоретико-методичні засади підвищення кваліфікації працівників системи освіти у сфері інтелектуальної власності. Дослідницька тема № 19-01 ДБ / керівник теми проф. В. Е. Лунячек. Українська інженерно-педагогічна академія. Харків, 2019.

References

1. WIPO IP Facts and Figures 2019, Geneva, WIPO (2020) [online]. Available at: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_943_2019.pdf (access 3.XII.2020)
2. What is intellectual property? Oxford University Innovation [online]. Available at: <https://innovation.ox.ac.uk/university-members/commercialising-technology/ip-patents-licenses/intellectual-property/> (access 12.XI.2020)
3. Susan Ellis Wild (ed.) (2006) Webster's New World® Law Dictionary. Hoboken (NJ): Wiley
4. Cornell University, INSEAD, and WIPO, The Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives – The Future of Medical Innovation, Ithaca, Fontainebleau, and Geneva (2019) [online]. Available at: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2019.pdf (access 12.02.2020)
5. Cornell University, INSEAD, and WIPO (2020). The Global Innovation Index 2020: Who Will Finance Innovation? Ithaca, Fontainebleau, and Geneva [online]. Available at: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020.pdf (access – 15.X.2020)
6. Association Agreement between the European Union and Ukraine, Government portal (Official website) (2020) [online]. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/en/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociaciyu> (access 10.10.2020)
7. Law of Ukraine “On Amendments to Certain Laws of Ukraine on the Establishment of a National Intellectual Property Authority” (No. 703-IX), Verkhovna Rada of Ukraine (Official web portal) (2020) [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-20#Text> (access 08.11.2020) [in Ukrainian]
8. Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Strengthening the Protection of Rights on Trademarks and Industrial Designs and Combating Patent Abuse” (No. 815-IX), Verkhovna Rada of Ukraine (Official web portal) (2020) [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-20#Text> (access 8.11.2020) [in Ukrainian]
9. Golovakha, E. (2017) Society have to prepare for positive changes. Integrity Project in Ukraine SAIUP [online]. Available at: <https://saiup.org.ua/novyny/evgen-golovaha-suspilstvo-maye-gotuvaty-sya-pozytyvnyh-zmin/> (access 11.12.2020)
10. Khoruzhiy, G. (2012) Academic culture: values and principles of higher education Ternopol: Navchalna knyha-Bohdan [in Ukrainian]
11. Pak, I. (2017) “Academic culture: some aspects of sociological interpretation” *Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University Series* «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods». Vol. 39. Pp. 323-327 [in Ukrainian]
12. Pak, I. (2018) “The main forms of academic cheating in educational practices of Ukrainian students”. *Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University Series* «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods» Vol. 41. Pp. 62-66 DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2018-41-10>
13. Academic culture of Ukrainian students: main factors of formation and development. Project by East Ukrainian Foundation for Social Research and RI of social and humanitarian studies at V. N. Karazin Kharkiv National University, 2014-2015 [online]. Available at: <http://fond.sociology.kharkov.ua/index.php/ua/projects-ua/304-akademichna-kultura-ukrajinskogo-studentstva-osnovni-chinniki-formuvannya-ta-rozvitku> (access 11.12.2020) [in Ukrainian]
14. Lunyachek, V. E. (2019) Research work № 19-01 ДБ Theoretical and methodological foundations of advanced training of intellectual property education workers. Current archive of UIPA. Kharkiv [in Ukrainian]

**ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ СОБСТВЕННОСТЬ:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ****Валерий Николаевский**

кандидат философских наук, доцент, профессор кафедры социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина,
e-mail: vnikolayevskyy@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-1840-2932>

Виктория Омельченко

кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры философии, Харьковского национального университета радиоэлектроники, пр. Науки 14, Харьков, 61166, Украина,
e-mail: viktoriia.omelchenko@nure.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1095-5244>

Елена Бакаленко

кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии, Харьковского национального университета радиоэлектроники, пр. Науки 14, Харьков, 61166, Украина,
e-mail: olena.bakalenko@nure.ua,
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6830-2513>

Авторы статьи, исходя из понимания интеллектуальной собственности как имманентной составной части инновационной экономики, важный ресурс и механизм инновационной среды и развития, отмечают актуализацию данного феномена в современном обществе под влиянием происходящих в нем революционных технологических изменений. В статье представлен короткий обзор характеристик и противоречий процесса реформирования института интеллектуальной собственности в Украине, в частности нормативно-правовой базы, а также анализ информации, собранной во время реализации социологического исследования «Интеллектуальная собственность глазами преподавателей вузов и учителей школ» (период реализации: май-декабрь 2019 г.; метод сбора первичной информации – анкетирование; n = 356). Цель исследования – изучить отношения преподавателей вузов и учителей школ к институту интеллектуальной собственности, факторы и механизмы защиты прав интеллектуальной собственности. Каково отношение к проблеме нарушения прав интеллектуальной собственности в сфере образования? Насколько острой является данная проблема для работников образования? Ощущается ли влияние проблемы нарушения прав интеллектуальной собственности на повседневной деятельности преподавателей вузов и учителей школ – участников образовательного процесса? Кто, какой институт (организация) должен прилагать усилия для защиты прав интеллектуальной собственности? Авторы статьи фокусируют свое исследовательское внимание на этих и некоторых других вопросах. В частности, в статье отмечается, что проблема нарушения прав интеллектуальной собственности в образовательном процессе воспринимается как достаточно острая большинством опрошенных преподавателей и учителей, а также подобное нарушение прав негативно отражается на их повседневной деятельности. Уделено внимание выявлению наиболее эффективных, с точки зрения респондентов, институций и организаций, призванных прилагать усилия по защите прав интеллектуальной собственности. Проанализированы факторы повышения защиты (охраны) прав интеллектуальной собственности, в том числе управление процессом защиты и становление культуры защиты (охраны) прав интеллектуальной собственности, предложены возможные направления дальнейших исследований проблемы.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, социологическое исследование, преподаватели высших учебных заведений, право интеллектуальной собственности, нарушение прав интеллектуальной собственности, реформирование института интеллектуальной собственности.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ**Валерій Ніколаєвський**

кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: vnikolayevskyy@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-1840-2932>

Вікторія Омельченко

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії, Харківського національного університету радіоелектроніки, пр. Науки, 14, Харків, 61166, Україна, e-mail: viktoriia.omelchenko@nure.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1095-5244>

Олена Бакаленко

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Харківського національного університету радіоелектроніки, пр. Науки, 14, Харків, 61166, Україна, e-mail: olena.bakalenko@nure.ua, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6830-2513>

Автори статті, розуміючи інтелектуальну власність як імманентну складову інноваційної економіки, важливий чинник, ресурс та механізм інноваційного середовища та розвитку, відзначають актуалізацію даного феномену у сучасному суспільстві під впливом революційних технологічних змін. У статті представлений короткий огляд характеристик та протиріч процесу реформування інституту інтелектуальної власності в Україні, зокрема нормативно-правової бази, а також аналіз інформації, зібраної під час реалізації соціологічного дослідження «Інтелектуальна власність очима викладачів вишів та вчителів шкіл» (термін реалізації: травень-грудень 2019 р.; метод збору первинної інформації – анкетування; n = 356). Мета дослідження – дослідити ставлення викладачів вишів та вчителів шкіл до інтелектуальної власності, чинники та механізми захисту прав інтелектуальної власності. Яким є ставлення до проблеми порушення прав інтелектуальної власності в освітній галузі? Наскільки гострою є дана проблема для освітян? Чи позначається вплив проблеми порушення прав на інтелектуальну власність на повсякденній діяльності викладачів вишів та вчителів шкіл – учасників освітнього процесу? Хто, яка інституція (організація) має докласти зусиль щодо захисту прав інтелектуальної власності? Автори статті фокусують свою дослідницьку увагу на цих та деяких інших питаннях. Зокрема, у статті відзначається, що проблема порушення прав інтелектуальної власності в освітньому процесі сприймається як така, що є достатньо гострою більшістю викладачів вишів та вчителів шкіл та негативно позначається на їхній повсякденній діяльності. Прیدілено увагу виявленню найбільш авторитетних, на думку респондентів, інституцій, котрі мають докласти зусиль щодо захисту прав інтелектуальної власності. Проаналізовано чинники підвищення рівня захисту прав інтелектуальної власності, зокрема управління процесом захисту та становлення культури захисту прав інтелектуальної власності, запропоновані можливі напрями подальших дослідів означеної проблеми.

Ключові слова: *інтелектуальна власність, соціологічне дослідження, викладачі вишів, право інтелектуальної власності, порушення прав інтелектуальної власності, реформування інституту інтелектуальної власності.*

«КАЗКА ПРО РИБАКА Й РИБКУ», АБО ФЕНОМЕНОЛОГІЯ МРІЙ ПІДЛІТКОВОЇ МОЛОДІ

Олександр Зубарев

Кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, 61022, Україна, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0825-2360>, e-mail: alexandr.zubarev@karazin.ua.

Юлія Сорока

Докторка соціологічних наук, професорка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, 61022, Україна, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4158-1636>, e-mail: yuliya.soroka@karazin.ua.

Олена Ситник

Студентка магістратури соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, 61022, Україна

У статті аналізуються мрії підліткової молоді як соціальний феномен. Підкреслюється, що актуальність дослідження пов'язана з перехідністю, нестійкістю соціальної позиції підлітків як соціально-демографічної групи, що зумовлює специфіку їхніх життєвих стратегій та проєктів, яка, в тому числі, знаходить свій прояв у мріях. Зазначається, що теоретичною базою публікації є засадничі концепції феноменологічної методології. Акцентується на тому, що феноменологічна соціологія реабілітує мрію як предмет соціологічного дослідження, розглядаючи її як одну з кінцевих царин значень у межах життєвого світу особистості, яку можна віднести до світів фантазії та уяви. Аналізується емпіричний матеріал для осмислення мрій сучасних підлітків, зокрема результати кількісного соціологічного дослідження, здійсненого кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серед підліткової молоді Харкова та харківської області в 2013 році. Наводяться результати контент-аналізу відповідей школярів на відкрите питання про те, щоб вони забажали від золотої рибки, якби вона погодилася виконати три їхні бажання. Підкреслюється, що отримані завдяки цьому методу дані дозволили виокремити сім груп відповідей школярів: «життєві орієнтири», «життєві стратегії», «значущі ресурси», «стосунки з іншими», «надприродне», «персональні бажання», «комбіновані бажання». Зазначається, що серед життєвих орієнтирів у школярів на першому місці «здоров'я», серед життєвих стратегій – «освіта», а серед ресурсів – «гроші». Особлива увага приділяється групі бажань «надприродне», що найбільш яскраво демонструє сутність мріання, яке хоча й відірване від реальності життя, проте виражає глибинні екзистенційні бажання підлітків. Презентуються результати дослідження, які свідчать про вагомую роль рідних і близьких у життєвому світі підлітків, яка не тільки значима, але й усвідомлюється ними. Підкреслюється, що отримані дані можна інтерпретувати по-різному, в тому числі як вираз життєвих орієнтирів підлітків, їхніх життєвих стратегій, життєвих планів уявлень про майбутнє, тобто використовуючи концепти, які є більш традиційними для соціології. Визначається необхідність подальших досліджень у цій царині.

Ключові слова: *підліткова молодь, життєві стратегії, життєві орієнтири, феноменологія мрій, контент-аналіз.*

«Із запровадженням принципу реальності один із видів когнітивної діяльності відколовся: не беручи участь у впливі на дійсність, що її випробовує, він залишився підпорядкованим тільки принципу задоволення. Цьому акту фантазування, який бере свій початок у дитячій грі, а пізніше переходить у мріяння, чужа турбота про зв'язки з реальними об'єктами».

Фрейд З. «Два принципи психічного функціонування».

Постановка проблеми

Підлітки як суб'єкт суспільних відносин відрізняються особливим характером життєвих стратегій, що зумовлюється перехідністю та нестійкістю їхнього соціального положення, позиції, яку вони займають, непостійністю усвідомлюваних зразків поведінки, що викликає протиріччя між соціально бажаними та реальними результатами соціалізації цієї соціально-демографічної групи. Зазначене вище становить онтологічний бік проблемної ситуації, яка зумовила необхідність здійсненої нами соціологічної розвідки та потребує вивчення. Дослідження життєвих стратегій та планів підлітків, що певною мірою знаходять вияв у їхніх мріях про майбутнє, є також надзвичайно актуальним з гносеологічної точки зору, оскільки дозволяє поглибити знання щодо процесу входження підлітків у доросле життя в суспільстві, що трансформується, зокрема щодо тих чинників, які можуть сприяти або гальмувати перебіг цих процесів.

Ступінь розробленості проблеми

Проблематика життєвих стратегій, планів, орієнтирів молодого покоління є досить розробленою в соціології та досліджувалася такими вченими, як А. Волокитіна [1], Н. Головатий [2], Є. Головаха [3], Г. Єльнікова та Ш. Алієв [4], О. Злобіна [5], Ю. Зубок та В. Чупров [6], Н. Осмачко [7], Л. Сокур'янська [8], [9], І. Шепеленко [10] та інші.

На думку А. Волокитіної, наявність життєвих стратегій у молоді є свідченням її соціально-психологічної зрілості, здатності вирішувати протиріччя, що виникають на життєвому шляху. Іншими словами, життєві стратегії безпосередньо пов'язані з механізмом самовизначення молоді [1, с. 217].

Як відмічають Ю. Зубок та В. Чупров, положення суб'єкта, що перебуває на стадії транзиції, зокрема переходу до дорослого стану, надає соціальному статусу та цінніс-

ним зразкам молоді перехідний, незавершений характер, знаходить своє відображення у маргінальності, лабільності та екстремальності свідомості, а також у високому ступені ризику. Перехідність, нестійкість та маргінальність соціальних статусів та життєвих позицій підлітків впливають на формування їхніх життєвих стратегій [6].

І. Шепеленко підкреслює, що життєві стратегії молоді, з одного боку, перебувають під впливом трансформаційних процесів у суспільстві, з іншого – певною мірою впливають на хід та результати цих процесів [10, с. 61]. З цим можна погодитися, адже в будь-якому суспільстві саме молодь виступає основним суб'єктом суспільних змін.

Такої ж думки дотримується Н. Осмачко, яка зазначає, що соціальні зміни в значній мірі зачіпають покоління молодих людей, перед якими стоїть комплексна проблема життєвого самовизначення. Від того, яким чином вирішує цю проблему молодь, залежить сьогодення і більшою мірою майбутнє суспільства [7].

Безперечно, формування життєвих стратегій підлітків безпосередньо пов'язане не тільки з глобальними суспільними трансформаціями, але й з їхнім життєвим досвідом. Так, М. Головатий стверджує: «Життєві плани та життєві стратегії молодої людини зумовлені відображенням у її свідомості конкретного суспільного буття на підставі отриманого життєвого досвіду» [2, с. 50].

Цікавим є підхід Г. Єльнікової та Ш. Алієва, які виокремлюють макро- і мезофактори життєвих стратегій молоді, що є соціокультурними за своєю суттю та включають у себе, з одного боку, ті життєві задачі, що характерні кожній людині – здоров'я, особисте щастя, матеріальне благополуччя, а з іншого боку, їхню динаміку та співвідношення у конкретний період розвитку соціуму, а також конкретній соціально-економічній і соціокультурній ситуації у межах певного регіону, тобто у зв'язку з конкретним місцем проживання [4].

Є. Головаха, досліджуючи життєві перспективи і ціннісні орієнтації особистості, робить висновок, що вже до 14-15 років у людини сформовані уявлення про порівняно віддалене майбутнє у професійній, сімейній та інших сферах життєдіяльності. Ці уявлення включають життєві домагання, узгоджені з певними термінами їхньої реалізації [3, с. 168], тобто автор підкреслює наявність у підлітків життєвих стратегій.

На думку Л. Сокурянської, можна виокремити такі фактори життєвих стратегій, як матеріальне положення, культурний капітал сім'ї, соціально-економічний стан країни, регіон проживання у поєднанні з процесами трансформації ціннісної свідомості особистості, її самосприйняття, оцінок оточуючих людей, соціального та психологічного відчуття й емоційної сфери [8, с. 449].

Автори колективної монографії «Підліток у великому місті» зазначають, що соціальне самовизначення підлітків є процесом, у якому насамперед відбувається визначення життєвої стратегії. На їхню думку, мобільність у пошуках себе як якості, що притаманна сучасній молоді, зумовлена як віковими особливостями даної соціально-демографічної групи, так і реальною соціальною практикою [9]. Слід підкреслити, що в дослідженні, яке було реалізоване кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна ще в 1999 році, та покладене в основу згаданої вище монографії, вперше було використане проєктивне запитання про бажання золотій рибці.

Серед емпіричних студій з обраної нами проблематики варто також пригадати дослідження життєвих стратегій випускників середньої школи, що було проведене ІС НАН України та інститутом педагогіки НАПН України в 2011 р. під керівництвом О. Злобіної [5, с. 281]. Автори дослідження поставили випускникам питання: «Чи є у Вас головна мрія Вашого життя?», відповідь на яке можна розглядати як один із показників життєвої стратегії особистості. Ствердна відповідь на це питання, на їхню думку, вказує на спрямованість життєвої стратегії, подальше підпорядкування життєвої активності її реалізації, імовірно побудову ієрархії цілей та планів, вершиною яких виступатиме досягнення основної життєвої мети [5, с. 281].

Якщо звернутися до робіт вітчизняних соціологів, які побачили світ в останні

роки, то можна зазначити чимало публікацій з проблематики цінностей, життєвих та освітніх планів, бачення життєвого успіху, перспектив та ризиків реалізації життєвих стратегій підліткової молоді українського пограниччя (див.: [11, 12, 13]), динаміки ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді [14], дозвіллевих практик молоді пограниччя Центральної та Східної Європи [15]; національних та регіональних особливостей різноманітних аспектів життєдіяльності підліткової молоді [16, 17].

Отже, здійснений нами огляд публікацій та досліджень, проведених серед підліткової молоді, засвідчив, що, попри велику кількість означених досліджень, серед них вкрай мало таких, в яких би аналізувалась обрана нами проблематика. Тим не менш ми впевнені, що дослідження мрій має певний евристичний потенціал для соціологічного осмислення життєвих стратегій підлітків. Проте їхні мрії розглядають, як правило, побіжно, при дослідженні інших питань, не кажучи вже про невизначеність методології та методів аналізу цього феномену. Питання, які перші приходять на думку: яку методологію використовувати, аналізуючи такі специфічні феномени свідомості, як мрії? Які методи при цьому застосовувати – якісні чи кількісні? Дослідження, зазначені нами вище, як ми вже зазначали не дають на них відповіді.

З огляду на це, *метою даною статті* є визначення евристичних можливостей феноменологічної методології та контент-аналізу в побудові емпіричної типології мрій підліткової молоді.

Реалізуючи цю мету, ще раз підкреслимо, що мрія як соціальний феномен зрідка потрапляють у коло інтересів соціологів, адже згідно загальноприйнятого уявлення це дещо повністю відірване від реальності повсякденного життя, ілюзорне й аморфне, а отже, таке, що інтересу для дослідників не становить. Однак феноменологічна соціологія, яка ставить собі за мету розкрити основи соціальності шляхом демонстрації різноманітних тверджень «здорового глузду», реабілітує мрії та їхні соціальні функції, осмислюючи їх як одну з кінцевих царин значень у горизонті життєвого світу, специфічний когнітивний стиль якої дозволяє віднести мрії до групи світів фантазії та уяви [18, с. 434].

Так, звісно, когнітивний стиль світу мрій істотно відрізняється від когнітивного сти-

лю світу повсякденного життя. У світі мрій у нас немає необхідності вступати в конфронтацію або компроміс із соціальним оточенням для реалізації своїх проєктів; ми можемо не вибирати з наявної обмеженої кількості альтернатив, що неминуче в житті, а якщо вибираємо, то цей вибір неостаточний і його легко скасувати. Мрії надають нові опції свободи, недоступні в повсякденному світі, який із неминучістю є інтерсуб'єктивним світом, структурованим кайданами часу та простору. І, тим не менш, мрії можуть впливати на повсякдення.

Якщо мрії і не мають предикації існування, то, без сумніву, можуть отримати предикацію реальності. Нехай млини, на які ополчився хитромудрий ідальго Дон Кіхот, і не були велетнями насправді, однак сприйняті таким чином, вони стали достатнім приводом для нерівного бою, який призвів до цілковито реальних змін у повсякденному світі, – як-то зламанний спис і остовпілий від такого несподіваного повороту подій Санчо Панса. У цій художній події мрія Дон-Кіхота про лицарську звитягу й славу втілилася в реальності повсякденного життя ось таким курйозним чином¹ Ще одним вагомим аргументом на користь соціологічного дослідження мрій є те, що вони за визначенням концентрують у собі щось найбільш важливе для особистості в її баченні свого життя, життя друзів, близьких, рідних або навіть цілої країни, світу. Мрія не може бути нерелевантною, інакше це вже не мрія. І, що не менш важливо, суб'єктом і об'єктом мрії завжди є ми самі. Так, звичайно, мріяти можна й про щось або когось іншого, можна нестримно бажати щастя іншій людині, але все одно мрія завжди розміщена в перспективі життя того, хто мріє.

Соціологічно осмислити мрії сучасних підлітків нам дозволяють результати дослідження проблем життєдіяльності підлітків Харкова та області, проведеного кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна в 2013 році. В рамках дослідження було опитано 1909 учнів 7-х, 10-х та 11-х класів, серед яких 986 школярів Харкова й 923 школярів області, із них по місту – 530 дівчат та 456 юнаків, по області – 543 та 380, відпо-

відно. У цьому нашому дослідженні нами були використані проєктивні ситуації, які виходять за межі чітко структурованого об'єктивного світу. Саме таким було питання: «Уяви собі, що золота рибка погодилася виконати три твоїх бажання, щоб ти попросив (-ла) у неї? Відповідаючи на нього, наші респонденти могли максимально вільно й широко висловити свої мрії та уявлення про майбутнє. Отримані в результаті дослідження неструктуровані якісні дані можна інтерпретувати по-різному, в тому числі як вираз життєвих орієнтирів підлітків, їхніх життєвих стратегій.

У цьому контексті зазначимо, що життєві стратегії є сукупністю принципів, настанов особистості, які зумовлюють найбільш загальний план її поведінки, спрямованої на досягнення певного соціального статусу, реалізації соціальної ролі. На думку Л. Сокурянської, основою життєвих стратегій як важливої складової внутрішнього світу особистості є її цінності та ідеали [9, с. 79]. З погляду Л. Костюченко та Ю. Резника стратегія життя – це соціокультурно зумовлена система орієнтування та конструювання майбутнього життя, що прийнята особистістю на довготривалу перспективу. В основі побудови життєвих стратегій лежить пошук відповідності типу особистості способу життя. Передумовою побудови стратегії життя є активність, яка визначає міру відповідності та балансу між бажаним і необхідним, особистим і соціальним [19, с. 185]. Стратегія життя полягає в способах зміни, перетворення умов і ситуацій життя відповідно до цінностей особистості. У вузькому значенні під стратегіями розуміють стійку сукупність перспективних орієнтацій щодо свого індивідуального життя, локалізованих у свідомості особистості, що трансформуються в систему її поведінкової активності [19, с. 181].

Звернемось до результату проведеного нами дослідження. Завдяки йому ми отримали 4242 «бажання» школярів, адресованих казковій «золотій рибці» (2008 бажань від учнів шкіл Харкова й 2234 бажання від учнів шкіл Харківської області). Зазначимо, що кожному школяреві було запропоновано написати три бажання. Текстовий формат отриманого матеріалу, його смислова структура, що виявляє схожі інтенції школярів, підштовхнули нас до використання процедури контент-аналізу, відпо-

¹ Цей сюжет вперше феноменологічно інтерпретував А. Шюц [18, с. 430-431].

відно до якої нами були виділені одиниці аналізу, що представляють собою загальні категорії, до яких можна віднести ті чи інші бажання школярів, і одиниці рахунку – власне «бажання» респондентів у їхньому авторському формулюванні. Одиниці аналізу «благополуччя», наприклад, відповідають такі одиниці рахунку – індикатори, що емпірично фіксуються: «добре жити», «щоб все було добре», «життя без проблем», «щоб не було проблем» тощо.

Перша виділена нами група відповідей, що включає в себе найбільш загальні *життєві орієнтири*, дає можливість скласти уявлення про ті сторони життя школярів, які є для них безсумнівно значущими. У цій групі за категоріями були розподілені 1036 відповідей респондентів (24% до всіх висловлених бажань), з яких 402 відповіді школярів міста (20% до всіх відповідей у місті) і 634 відповіді школярів області (29% до всіх відповідей в області). З'ясувалося, що в рамках виділеної групи відповідей найбільш часто школярі просять «золоту рибку» про *власне здоров'я*, причому як школярі міста (108 відповідей, 5% до всіх відповідей у місті), так і школярі області (327 відповідей, 15% до всіх відповідей в області). Можливо, що явна перевага прохань такого характеру у школярів області свідчить про більшу традиційність їхніх поглядів, прихильність більш традиційній системі цінностей. Втім, не завжди такого роду бажання є проекцією ціннісних диспозицій особистості, деколи вони є наслідком тієї біографічної ситуації, в якій опинився підліток. Такі формулювання прохань про здоров'я, як, наприклад, «щоб вилікуватися», «щоб мене ніколи не турбувало серце», «щоб вилікуватися від діабету» й тому подібні, виражають, скоріше, унікальність життєвої ситуації, що актуалізує цінність здоров'я для школяра і, можливо, стратегії його досягнення.

Друге місце за частотою серед бажань школярів області займає *бажання власного щастя* (118 відповідей, 5,2% до всіх в області), у понятті якого, ймовірно, акумулюється все найсвітліше, що уявляє людина в якості можливого у своєму житті. У школярів міста на другому місці *бажання створити власну сім'ю*, що було сформульоване у 82 відповідях респондентів (4% до всіх у місті). Цілком передбачувано, що на третьому місці у школярів міста – *власне щастя*, що знайшло

відображення у 73 відповідях, а у школярів області – *сім'я*, про яку йдеться у 72 відповідях учнів. Четверте рангове місце в першій групі як у школярів міста, так і в школярів області займає «*благополуччя*» (47 і 60 відповідей, відповідно). Хоча, як ми побачимо далі, здоров'я значно більш релевантне для школярів, оскільки треба враховувати те, що підлітки досить часто просили «золоту рибку» не тільки про власне здоров'я, а й про здоров'я близьких і рідних людей. Крім того, були виділені й інші категорії аналізу, котрі статистично не значимі в загальному масиві даних, хоча й мають певну цінність із змістовної точки зору. За результатами аналізу відповідей школярів міста ми виділили такі категорії, як «самореалізація» (16 відповідей), «задоволення» (7), області – «стосунки» (14), «знання, освіченість» (9), «справедливість» (7) та інші.

Другу виділену нами групу ми назвали «*життєві стратегії*». Вона включає в себе ті відповіді респондентів, у формулюванні яких присутня вказівка на діяльність з метою досягнення певних життєвих цілей. Ця група об'єднує 637 відповідей респондентів (15% до всіх відповідей), серед яких 257 відповідей школярів міста (12,7% до всіх у місті) й 380 відповідей школярів області (17% до всіх в області).

Аналіз даної групи категорій дозволяє відзначити важливу роль *освіти* для підлітків, яка, ймовірно, мислиться як один із найбільш ефективних і доступних шляхів підвищення власного соціального статусу. У число індикаторів для даної категорії потрапили не тільки такі, як «освіта», «гарна освіта», «шанс вступити до НУА», «бюджетне місце у ВНЗ, про який мрію», але й ті, що виражають важливість для підлітка тих чи інших переломних моментів у русі освітньою драбиною, наприклад, «здати ЗНО», «здати добре екзамен і перейти до 10-го класу», «здати ЗНО на гарні оцінки й вступити на бюджет» та інші. У 115 бажаннях, висловлених «золотій рибці», учні шкіл Харкова відзначили саме освіту (6% до всіх у місті); серед учнів області цей показник ще вище й становить 190 відповідей (8,5% до всіх в області). Цікаво, що така категорія, як «знання, освіченість» значно поступилася «освіті». Так, у цілому за масивом бажання багато знати, бути освіченим зустрічається всього лише в 13 відповідях респондентів.

На другому місці за частотою в групі «життєві стратегії» опинилися бажання школярів, які пов'язані з майбутньою **роботою**, успішною **кар'єрою**, що характерно як для учнів міських шкіл, так і для учнів шкіл області. Ми виявили такі бажання школярів (і це, безумовно, багато про що говорить), як, наприклад, «*хочу мати гарну роботу*», «*влаштуватися на роботу*», «*щоб у мене була постійна робота, де я б заробляв 15000 на місяць*», «*знайти високооплачувану роботу до душі, яка приносить користь суспільству*» тощо. У цілому, кар'єра й робота актуалізуються у 58 відповідях школярів міста та 49 відповідях учнів області. Третє місце в рейтингу бажань, висловлених «золотій рибці», у школярів міста займає «*від'їзд за кордон*», прагнення до якого можна розглядати як специфічну життєву стратегію, котра спрямовує й підпорядковує часом все життя. Америка, Балі, Канарські острови, Мальдіви й Південна Корея – ось далеко не повний перелік місць бажаного проживання деяких школярів Харкова. А ось в учнів області на третьому ранговому місці **професія**, бажання отримати яку в майбутньому конкретизувалося в 41 відповіді на поставлене запитання, серед яких неодноразово зустрічалися різноманітні варіації бажання «*стати футболістом*», а також більш оригінальні: «*працювати в міліції*», «*стати екологом*» і навіть «*стати швачкою, бухгалтером*», що належить одній з учениць обласної школи.

У місті в групі відповідей, що відображають життєві стратегії підлітків, значно менше були представлені: «професія» (17), «подорожі» (12); в області – «зарубіжжя» (18), «подорожі» (18). Зауважимо, що «творчість» майже не фігурувала у відповідях респондентів, хоча ми передбачили, що це буде однією з важливих життєвих стратегій опитаних нами підлітків.

Третя група бажань була названа нами «**значущі ресурси**». Вона включає в себе ті об'єкти, які, на погляд школярів, можуть бути, в першу чергу, використані для досягнення тих чи інших життєвих цілей. Цю групу склали 1034 відповіді респондентів (24 % до всіх відповідей), серед яких 500 бажань школярів міста та 534 бажання школярів області. З'ясувалося, що в проєктивній ситуації зустрічі із «золотою рибкою» школярі найчастіше побажали б **грошей**. Так, серед відповідей учнів міських шкіл

283 відповіді (14% до всіх у місті) пов'язані з бажанням мати багатство в тій чи іншій формі: «*мільйон доларів*», «*банківський рахунок на велику суму*», «*безперервний потік грошей у мій гаманець*» і т. д. Серед школярів області ця цифра дещо більше й складає 332 відповіді (15% до всіх в області).

Другим за значимістю ресурсом для школярів і Харкова, і області виявилися **речі**, майно. Серед відповідей міських школярів 121 (6% до всіх у місті) відображає бажання отримати ті чи інші цілком конкретні «речі»: «*власний острів*», «*великий замиський будинок*», «*квартиру*», «*власний вертоліт*», «*машину*», «*велосипед*», «*гітару*», «*комп'ютер*», «*планшет*», «*айфон*» і т. д. Так само різноманітно представлена ця категорія і у відповідях учнів шкіл області, серед яких 136 відповідей 6,1% до всіх в області) містять прохання про «речі», починаючи від «*усієї планети*» й закінчуючи «*новими бутсами*».

Третім за значущістю ресурсом для школярів виявився «**успіх**», який можна розуміти як певний символічний ресурс. «Успіх» фігурує в 39 відповідях школярів міста та 29 відповідях школярів області. Досить часто ми зустрічали уточнення щодо того, в якій саме області школяр хоче досягти успіху, наприклад: «*Хочу стати чемпіонкою світу з плавання в ластах*». До речі, саме про спорт найчастіше йшлося в розгорнутих відповідях.

Четвертим і п'ятим за значущістю ресурсом в уявленнях школярів є **бажані якості характеру** й **бажані фізичні якості**, відповідно. Вказівка на бажані якості характеру присутня в 36 відповідях школярів міста та 23 відповідях школярів області. Варто зазначити, що найчастіше зустрічалося бажання «стати розумнішим». Бажання отримати певні зовнішні фізичні якості не так часто фігурувало у відповідях респондентів, як можна було припустити: лише в 21 відповіді школярів міста й в 17 – школярів області. Виявилось, що «*схуднути й ніколи не повнішати*» – далеко не те, що в більшості випадків попросили б респонденти у «золотої рибки».

Четверта група категорій, яка була нами позначена як «**стосунки з іншими**», видається однією з найбільш важливих, оскільки в контексті нашого дослідження має значення не тільки те, що попросили підлітки

у казкової «золотої рибки», але також і те, кому ці бажання адресовані, кому повинні принести користь. Це може бути сам підліток, бажати можна самому собі. Такі бажання переважають у структурі прохань наших респондентів, адресованих «золотій рибці». Але це можуть бути й інші люди: по-перше, батьки, родичі, друзі – ті близькі, піклуючись про яких можна забути про самого себе. Може бути й більш широке соціальне оточення: суспільство й світ у цілому, всі люди. Ми отримали, таким чином, своєрідний розподіл бажань підлітків, висловлених «золотій рибці», відповідно їхній актуальній соціальній структурі, у центрі якої знаходиться сам підліток, трохи далі – близькі, а ще далі – суспільство й людство в цілому. Втім, це досить узагальнена картина, яка може виявитися дзеркально протилежною.

Дану групу бажань склали 982 відповіді (22% до всіх відповідей), серед яких 478 бажань школярів міста (24% до всіх у місті) і 450 бажань школярів області (20% до всіх в області). Досить часто підлітки бажають щось *своїм близьким (батькам, родичам, друзям)*. Так, учні міста висловили 184 таких побажань (9% до всіх у місті), приблизно стільки побажань близьким людям висловили учні області (185 відповідей, 9% до всіх в області). Бажання, адресовані школярами *всім людям, людству в цілому*, знайшли своє відображення в 118 відповідях учнів міських шкіл (6% до всіх у місті) і 109 відповідях учнів обласних шкіл (5% до всіх в області). Своєму *суспільству, країні, Україні* присвячують свої бажання учні значно рідше: 17 відповідей школярів міста, загальний тон яких складають бажання: *«стабільність в Україні», «вихід України на новий економічний і політичний рівень», «кращого життя в країні», і 21 відповідь школярів області, в цілому співзвучних тону відповідей їхніх міських «колег»*. Особливу категорію складають відповіді, в яких респонденти бажають щось *собі та іншим одночасно*. Серед відповідей школярів міста таку форму мають 52 (2,6 % до всіх у місті), а серед відповідей, даних школярами області, – 42 (2% до всіх в області). Таким чином, передбачувана система релевантності в життєвому світі підлітка відтворюється в структурі їхніх бажань не повністю. Так, логічно було б припустити, що побажання на адресу України школярі будуть

висловлювати частіше, ніж світу й людям у цілому, оскільки в Україні вони живуть, її проблеми безпосередньо зачіпають підлітків. Однак це не так: стан світу значно більше актуалізовано у відповідях школярів, ніж стан українського суспільства.

Хоча, безумовно, важлива не стільки тематична структура, скільки зміст відповідей. Батьки й близькі, як ми вже відзначали, займають важливе місце в життєвому світі підлітка. І головне, що бажають школярі своїм батькам і близьким, – це здоров'я. Так, частота відповідей школярів міста, що підпадають під категорії «здоров я собі та рідним» і «здоров я рідним і близьким», становить 108 (5,3 % до відповідей у місті), а школярів області – 149 (7 % до відповідей в області), що досить-таки багато. Ми зустрічаємо тут типові формулювання цього бажання, які по суті, збігаються з виділеними категоріями аналізу: *«здоров я батькам, близьким, друзям», «здоров я для рідних і для себе»* (таких бажань більшість), а також більш особисті: *«вилікувати бабусю», «щоб мама була здорова», «щоб маленький брат був здоровий», «щоб мама довго жила»,* що відображають індивідуальні обставини життєвого світу підлітка.

Окремо слід сказати про **любов** як специфічний принцип побудови стосунків з іншою людиною й пошук цих стосунків. Серед відповідей школярів міста бажання любові знайшло своє вираження в 70 з них (3,4% до відповідей у місті), серед відповідей школярів області й того менше – у 48 випадках. Як правило, школярі висловлювали своє бажання досить лаконічно: «любов», поем про кохання ми не виявили. Втім, були й більш розгорнуті відповіді, наприклад: *«Знайти в цьому житті людину, яка б розвивалася разом зі мною й була опорою в будь-яких життєвих ситуаціях»* (тут ми зустрічаємося не тільки з бажанням любити, але й зі змістовною характеристикою того, що саме підліток під цим розуміє). Як бачимо, у цій цитаті присутні дві важливі конотації любові – спільний розвиток і підтримка.

Особливу групу складають відповіді респондентів, об'єднані назвою *«надприродне»*. Сюди увійшли ті прохання школярів «золотій рибці», які самі по собі належать до світу казки, віртуального світу, хоча це й не означає, що вони позбавлені серйознос-

ті. Всього таких бажань ми нарахували 311 (7 % до всіх за масивом). Серед відповідей школярів міста до даної категорії були віднесені 203 відповіді (10 % до всіх у місті), а серед школярів області – 108 відповідей (5 % до всіх в області). Як підкатегорії в даній групі виділені, по-перше, **бажання безсмертя**: власного безсмертя («вічного життя», «жити вічно», «щоб я ніколи не вмирав» і т. д.), безсмертя свого й рідних («вічне життя родичів і моє»), безсмертя рідних і близьких («безсмертя батькам», «щоб мої близькі жили вічно»), безсмертя всім людям («щоб всі були безсмертні», «безкінечне життя людей»). По-друге, **маніпуляції з часом** («повернути час назад, щоб виправити помилки», «зупинити час»), по-третє, різноманітні способи **збільшення кількості бажань** («багато бажань», «багато золотих рибок») і, по-четверте, **суперздібності** («стати чарівником», «вміти виконувати бажання», «я хочу стати мисливцем на демонів», «вміти читати думки»). З одного боку, ці прохання можуть свідчити про несерйозність школярів, що відповідали на це питання, і тоді можна говорити про те, що учні області поставилися до поставленої перед ними задачі з більшою відповідальністю. З іншого боку, можна розглядати ці відповіді як цілком реальний (у тому сенсі, що дійсний та дієвий), але такий, що, як правило, не фіксується масовими опитуваннями, феномен.

Групу **«персональні бажання»** склали специфічні бажання, пов'язані з індивідуальними життєвими ситуаціями підлітків. В основному це бажання, які зустрічаються у вибірці не більше одного-двох разів. Серед відповідей школярів «персональних» було 157 (близько 4% до всіх), серед яких 87 відповідей школярів міста та 70 відповідей школярів області. В якості прикладів «персональних бажань» учнів можна навести такі: «*побувати на військовій базі*», «*не ходити в школу*», «*багато грати на комп'ютері*», але є й більш серйозні, наприклад: «*вміння передбачити і розрізнати брехню*», «*тверезо дивитися на життя*», «*стати людиною*». Можна виділити також альтруїстичні бажання: «*віддав би кому-небудь*», «*щоб легше вирішувалися проблеми людей*», а також бажання, що стосуються як відомих, так і невідомих особистостей: «*щоб Курт Кобейн відродився*», «*щоб до мене приїхав Деніс Мітін*» і тому подібні.

Зустрічалися і такі прохання: «*відкласти на чорний день*», «*мішок картоплі*» тощо.

На відміну від «персональних» у групу **«комбіновані бажання»** (125 відповідей, близько 3 % до всіх) потрапили ті бажання школярів, які містять у собі кілька бажань одночасно й саме через цю причину не могли бути однозначно класифіковані.

Висновки

Таким чином, контент-аналіз відповідей на відкрите питання анкети про бажання «золотій рибці» дозволив нам виявити структуру отриманих даних, класифікувати відповіді респондентів за категоріями, спростивши тим самим процедуру їх кількісного та якісного аналізу. На наш погляд, варто звернути особливу увагу на групу відповідей «надприродне». Можливо, кількість бажань, які були згодом віднесені до цієї групи, була б значно менша, якби саме питання не переводило респондента з плану реальності в план казки, вигадки, де багато, якщо не все, виявляється можливим. Однак у цьому є і позитивна сторона, адже ми отримали багато матеріалу з міфологічного мислення, яке актуалізується у взаємодії з казковим матеріалом.

Отже, серед життєвих орієнтирів на першому місці «здоров'я» (10% до всіх), серед життєвих стратегій – «освіта» (7% до всіх), серед ресурсів – «гроші» (15% до всіх). Якою мірою несподіваними (особливо на тлі уявлень старшого покоління про байдуже, неповажне й навіть негативне ставлення до себе з боку підлітків) можна вважати дані, що свідчать про роль рідних і близьких у життєвому світі школярів, яка не тільки значима, але і, як засвідчують результати, усвідомлюється ними. Приблизно 11 % прохань підлітків виявилися пов'язані в тому чи іншому контексті з рідними й близькими, що, як видається, зайвий раз свідчить про те, що сім'я, найближчі родичі все ще залишаються головними суб'єктами соціалізації особистості, що формується.

Таким чином, феноменологічна методологія з її увагою до феноменів свідомості, життєвого світу, суб'єктивності реабілітує мрію як предмет теоретичного та емпіричного соціологічного дослідження. Мрія вже не здається чимось не вартим уваги, але може бути концептуалізована як один з вузлових моментів системи релевантності її суб'єкта. Безперечно, особливе місце мрії

мають для молоді, яка переживає стан до-рослішання, відкриття нових соціальних горизонтів, ще невідомого, а де невідоме – там і мрії. Виходячи з цього, вважаємо за необхідне підкреслити важливість подаль-ших досліджень у цій царині з використан-

ням проєктивних запитань, зокрема «про-ханьня до золотої рибки». Методом аналізу отриманих результатів може бути контент-аналіз, який, як ми довели, відкриває ши-рокі можливості інтерпретації одержаної соціологічної інформації.

Список літератури

1. Волокітина А. Жизненные стратегии молодежи в условиях профессионального выбора. Социология и жизнь. 2010. № 4. С. 216–221.
2. Головатый Н. Социология молодежи: Курс лекций. К.: МАУП, 1999. 224 с.
3. Головаха Е. И. Жизненные перспективы и ценностные ориентации личности. Психология личности в трудах отечественных психологов. СПб., 2001. 279 с. URL: https://bookap.info/genpsy/kulikov_psihologiya_lichnosti_v_trudah_otechestvennyh_psihologov/gl37_shtm (дата звернення: 4.06.2021)
4. Ельникова Г., Алиев Ш. Фактор микросреды в жизненных стратегиях молодежи. Наука и практика. 2012. URL: <http://xn--e1aajfpcds8ay4h.com.ua/pages/view/575>
5. Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності. Колективна монографія / за ред. О. Злобіної. К.: Інститут соціології НАН України, 2013. 320 с.
6. Зубок Ю. А., Чупров В. И. Социальная регуляция в условиях неопределенности. Теоретические и практические аспекты в исследовании молодежи. М.: Academia. 2008.
7. Осмачко Н. В. Жизненные стратегии личности в системе понятийного аппарата социологии жизни. Вологодские чтения. 2001. №21. С. 22-24.
8. Сокурянська Л. Г. Новое поколение: надежды, цели, идеалы. Двадцать лет спустя. Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. Випуск 19. С. 448-459.
9. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації : колективна монографія / за ред. Л. Г. Сокурянської. Х.: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2000. 207 с.
10. Шепеленко І. П. Життєві стратегії студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства. Український соціум. 2006. № 1. С. 60–64.
11. Sokuryanska Ludmila, Shchudlo Svitlana. Youth of the Ukrainian borderland in the transition to the knowledge society: values, educational plans, visions of life success. Media i Społeczność. 2018. № 9. Pp. 91-107.
12. Сокурянська Л. Г., Щудло С. А. Підлітки в пограничному просторі: ціннісні орієнтації та життєві плани. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017. №4. С. 53-67.
13. Сокурянська Л. Г., Щудло С. А. Шкільна молодь українського пограниччя: перспективи та ризики реалізації життєвих стратегій. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи». Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 38. С. 35-40.
14. Сокурянська Л. Г. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України : від цінностей радянських до європейських. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 37. С. 213-221.
15. Sokuryanska L., Agamiryan L. Practices of leisure of teenage youth of Central and Eastern Europe's borderlands as a space of their value preferences realization. Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies. 2016. №2(6). Pp. 51-65. URL: <http://www.youthjournal.eu/Youth%20Yournal%206-2016-3.pdf>
16. Сокурянська Л. Г. Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья Центральной и Восточной Европы (по результатам международного исследования). Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. Випуск 21. С. 251-258.
17. Сокурянська Л. Г. Ціннісні преференції підлітків Харківщини : динаміка та фактори актуалізації. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи». Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. №1101. 2014. С. 224-229.
18. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 1056 с.
19. Костюченко Л. Г., Резник Ю. М. Введение в теорию личности: социокультурный подход: учебное пособие для вузов. М.: Независимый институт гражданского общества, 2003. 272 с.

References

1. Volokina, A. (2010) "Life strategies of youth in the context of professional choice" *Sociology and life*, 4. Pp. 216-221 [in Russian]
2. Golovaty, N. (1999) *Sociology of youth: course of lectures*. Kyiv: MAUP [in Russian]
3. Golovakha, E. I. (2001) "Life prospects and value orientations of personality" *Psychology of personality in the works of Russian psychologists* [Online] Available at: https://bookap.info/genpsy/kulikov_psihologiya_lichnosti_v_trudah_otechestvennyh_psihologov/gl37_shtm (Accessed 4 June 2021) [in Russian]
4. Elnikova, G. and Aliyev, Sh. (2012) "The microenvironment factor in the life strategies of youth", *Science and Practice* [online]. Available at: <http://xn--e1aajfpcds8ay4h.com.ua/pages/view/575> [in Russian]

5. Zlobina, O. (eds.) (2013) Social regulation of behavior in the context of social instability. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
6. Zubok, Y. and Chuprov, V. (2008) Social regulation in the context of uncertainty. Theoretical and practical aspects in the research of youth. Moscow: Academia [in Russian]
7. Osmachko, N. (2001) "Life strategies of personality in the system of the conceptual apparatus of the sociology of life". Vologda readings, 21. P. 22–24 [in Russian]
8. Sokuryanskaya, L. (2013) "New generation: hopes, goals, ideals. Twenty years later", Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society: collection papers 19. Pp. 448-459 [in Russian]
9. Sokuryanska, L. (eds.) (2000) Teenagers in the big city: factors and mechanisms of socialization: a collective monograph, Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University [in Ukrainian]
10. Shepelenko, I. (2006) "Life strategies of student youth in modern Ukrainian society". Ukrainian society 1(12). Pp. 60-64 [in Ukrainian] DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2006.01.060>
11. Sokuryanska, L. and Shchudlo, S. (2018). "Youth of the Ukrainian borderland in the transition to the knowledge society: values, educational plans, visions of life success". ROCZNIK LUBUSKI. Tom 44. Pp. 91-107.
12. Sokuryanska, L. and Shchudlo, S. (2017). "Teenagers in the border space: value orientations and life plans". Sociology: theory, methods, marketing. Vol. 4. pp. 53-67 [in Ukrainian]
13. Sokurianska, L. & Shchudlo, S. (2017) "School Youth of Ukrainian Boderland: Prospectsa and Risks of Realising Their Life Strategies", Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods Vol. 38, pp. 35-40. Available at: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/8579> [in Ukrainian]
14. Sokurianska, L. (2017) "Students and School Youth Value Orientations Dynamic in Ukraine: From Soviet to European Values", Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods Vol. 37. pp. 213-221 [in Ukrainian]
15. Agamiryan, L., & Sokuryanska, L. (2016). "Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization". Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies, 2, 51-65 [online]. Available at: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/21550/1/Youth%20Yournal%206-2016-1_rull.pdf
16. Sokuryanska, L. (2015) "Value orientations teenage youth on the borderlands of the Central and Eastern Europe (based on the results of an international studies)". Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society. № 21. Pp. 251-258 [in Russian]
17. Sokurianska, L. (2014) "Value Preferences of Kharkiv Teenagers: the Dynamics and Actualization Features" Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods" № 110. pp. 224-229. Available at: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/13663> [in Ukrainian]
18. Schutz, A. (2004) Selected: A world glowing with meaning. Moscow: "Russian political encyclopedia" (ROSSPEN) [in Russian]
19. Kostyuchenko, L., Reznik, Y. (2003) Introduction into a theory of personality: a sociocultural approach: A Manual for Higher School. Moscow: Independent Institute of Civil Society [in Russian]

«СКАЗКА О РЫБАКЕ И РЫБКЕ», ИЛИ ФЕНОМЕНОЛОГИЯ МЕЧТ ПОДРОСТКОВОЙ МОЛОДЕЖИ

Александр Зубарев

Кандидат социологических наук, старший преподаватель кафедры социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, площадь Свободы, 6, 61022, Украина,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0825-2360>, e-mail: alexandr.zubarev@karazin.ua.

Юлія Сорока

Доктор социологических наук, профессор кафедры социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, площадь Свободы, 6, 61022, Украина,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4158-1636>, e-mail: yuliya.soroka@karazin.ua.

Елена Ситник

Студентка магистратуры социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, площадь Свободы, 6, 61022, Украина.

В статье анализируются мечты подростковой молодежи как социальный феномен. Подчеркивается, что актуальность исследования связана с переходностью, неустойчивостью социальной позиции подростков как социально-демографической группы, обуславливающей специфику их жизненных стратегий и проектов, которая, в том числе, проявляется в их мечтах. Отмечается, что теоретической базой публикации являются основополагающие концепции феноменологической методологии. Акцентируется та том, что феноменоло-

гическая социология реабилитирует мечту как предмет социологического исследования, рассматривая ее как одну из конечных сфер значений в пределах жизненного мира личности, которую можно отнести к мирам фантазии и воображения. Анализируется эмпирический материал осмысления мечты современных подростков, в частности результаты количественного социологического исследования, проведенного кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина среди подростковой молодежи Харькова и Харьковской области в 2013 году. Приводятся результаты контент-анализа ответов школьников на открытый вопрос о том, чтобы они захотели от золотой рыбки, если бы она согласилась выполнить три их желания. Подчеркивается, что полученные благодаря этому методу данные позволили выделить семь групп ответов школьников: «жизненные ориентиры», «жизненные стратегии», «значимые ресурсы», «отношения с другими», «сверхъестественное», «персональные желание», «комбинированные желания». Отмечается, что среди жизненных ориентиров у школьников на первом месте «здоровье», среди жизненных стратегий – «образование», а среди ресурсов – «деньги». Особое внимание уделяется группе желаний «сверхъестественное», наиболее ярко демонстрирующей сущность мечтания, которое хотя и оторвано от реальности жизни, однако выражает глубинные экзистенциальные желание подростков. Презентуются результаты исследования, свидетельствующие о важности роли родных и близких в жизненном мире подростков, которая не только значима, но и осознается ими. Подчеркивается, что полученные данные можно интерпретировать по-разному, в том числе как выражение жизненных ориентиров подростков, их жизненных стратегий, жизненных планов и представлений о будущем, то есть используя концепты, которые являются в большей степени традиционными для социологии. Отмечается необходимость дальнейших исследований в этой области.

Ключевые слова: *подростковая молодежь, жизненные стратегии, жизненные ориентиры, феноменология мечты, контент-анализ.*

«A TALE ABOUT A FISHERMAN AND A FISH”, OR PHENOMENOLOGY OF THE DREAMS OF TEENAGE YOUTH

Oleksandr Zubarev

PhD in sociology, Senior lecturer, Department of Sociology V.N. Karazin Kharkiv National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0825-2360>.

Iuliia Soroka

Doctor of Science (Sociology), Professor, Department of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University, 6, Svoboda Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, e-mail: yuliya.soroka@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4158-1636>

Olena Sytnik

Master's student of the School of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University, 6, Svoboda Sq., Kharkiv 61022, Ukraine.

The article analyzes the dreams of teenage youth as a social phenomenon. It is emphasized that the relevance of the research is related to the transitivity, the instability of the social position of teenagers as a socio-demographic group, which determines the specifics of their life strategies and projects, which is expressed in their dreams. The theoretical basis of the research are the basic concepts of phenomenological methodology. It is noted that the theoretical basis of the publication is the fundamental concepts of phenomenological methodology. It is emphasized that phenomenological sociology rehabilitates the dream as a subject of sociological research, considering it as one of the finite province of meanings within the life world of the personality, which can be attributed to the worlds of fantasy and imagination. The empirical material of understanding the dreams of teenage youth is analyzed, in particular the results of a quantitative sociological study conducted by the Department of Sociology of V.N. Karazin Kharkiv National University among teenage youth in Kharkiv and Kharkiv region in 2013. The article presents the results of a content analysis of schoolchildren's answers to an open question about what they would want from a goldfish if it agreed to fulfill their three wishes. It is emphasized

that the data obtained thanks to this method made it possible to distinguish seven groups of schoolchildren' answers: "Life guidelines", "Life strategies", "Significant resources", "Relationships with others", "Supernatural", "Personal desires", "Combined desires". It is noted that among the life goals of schoolchildren in the first place "health", among life strategies – "education", and among resources – "money". The authors focuses on the group of desires "Supernatural", which most clearly demonstrate the essence of the dream, which, although detached from the reality of life, but expresses the deep existential desires of teenagers. The results of the research are presented, indicating the importance of the role of relatives and close peoples in the life world of teenage youth, which is not only significant but also recognized by them. It is emphasized that the obtained data can be interpreted in different ways, including as an expression of teenagers' life landmarks, their life strategies, life plans and/or ideas about the future, that is, using concepts that are more traditional for sociology. The need for further research in this area is noted.

Keywords: *phenomenology of dream, finite province of meanings, teenagers, life strategies, content analysis, life landmarks.*

Вимоги до оформлення наукових статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс).
5. ORCID автора.
6. Електронну адресу автора.
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (1800 знаків).
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.
10. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи (поштова адреса закладу, де працює автор) українською, російською та англійською мовами.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до Microsoft Word - Microsoft Graph. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт - Times New Roman, розмір - 12, інтервал - 1,5
3. Поля - 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування.

Бібліографія оформлюється згідно Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с.

Також оформлюється References – джерела з цього списку, перекладені англійською мовою та оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом HARVARD style <https://www.mendeley.com/guides/harvard-citation-guide>

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання мети статті.
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA), Кодексу професійної етики соціолога (CAU), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

Наукове видання

Український соціологічний журнал

Випуск 24, 2020

Українською, російською, англійською мовами

Дизайн, оформлення, комп'ютерне верстання І. М. Дончик

*Підписано до друку 15.09.2020. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 8,3.
Наклад – 100 пр. Зам. 76/2020.*

*61022, Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 350, 351-а
Соціологічна асоціація України*

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32*

*Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009*